Giriş

LUCIENNE THYS-ŞENOCAK — INGE UYTTERHOEVEN

Hastalık Mekânları, Şifa Alanları: Çağlar Boyunca Anadolu'da Sağlık Hizmetlerinin Yapılanması, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) tarafından 25 Mart 2022 tarihinde düzenlenen 16. Uluslararası Yıllık Sempozyum sonrasında nihai biçimini almaya başladı. Bu sempozyum için Türkiye dahil altı ülkeden 15 konuşmacı, MÖ yedinci yüzyıldan günümüze kadar Anadolu ve komşu coğrafyalarda hem iyileşmenin hem de hastalığın yaşandığı yerler ve mekânlar hakkındaki araştırmalarını paylaştı. Bu etkinlikten ortaya çıkan kitap, sempozyuma katılan akademisyenlerin çoğunun makalelerinin yanı sıra, sempozyuma katılamayan ya da çalışmaları özellikle ilgili ve önemli görülen yazarlar tarafından yazılan bazı ek bölümler de içermektedir.[1]

Sempozyum, Türkiye'de COVID–19 vakalarının son dalgasının yaşandığı 2022 baharında çevrimiçi olarak düzenlenmiş olsa da, bu kitap fikri hem sempozyumdan hem de COVID–19 pandemisinden önce, Koç Üniversitesi Tıp ve Sağlık Beşerî Bilimler Girişimi'nin (KUMeHeHu) hedeflerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. KUMeHeHu, ilk toplantısını Temmuz 2019'da gerçekleştirmiştir.[2] Bu girişim, Koç Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nden öğretim üyeleri ile öğrencilerinin, Fen, Mühendislik, Tıp ve Hemşirelik Fakültelerindeki meslektaşlarıyla araştırmalarını, öğretim fikirlerini ve yaratıcı çalışmalarını düzenli olarak paylaşabilecekleri bir platform oluşturmayı amaçlamaktadır. KUMeHeHu, hem tıp, fen bilimleri, sosyal bilimler ve beşerîi bilimler arasındaki disiplinlerarası uçurumu kapatmaya, hem de İstanbul'un kuzey ucunda Karadeniz kıyısında yer alan Koç Üniversitesinin Sarıyer'deki Rumelifeneri kampüsünde bulunan öğretim üyeleri ve öğrencileri, şehir merkezinde, Zeytinburnu'nda yer alan Koç Üniversitesi Hastanesi'nde meslektaşlarımız ve öğrencilerimizle yakınlaştırmayı amaçlamaktadır.[3] Tıp Fakültesi ile İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nden temel bir grup öğretim üyesi ve öğrenci, 2019 yazından itibaren düzenli toplantılar yaparak tıp, sosyal bilimler ve beşerii bilimlerin konularını tartışmaya ve bu disiplini üniversite müfredatına entegre etme olanaklarını araştırmaya başlamıştır.[4] *Hastalık Mekânları, Şifa Alanları* kitabındaki birçok bölümün tohumları, işte KUMeHe-

1 Sempozyumda Patrica Baker, bu kitapta yer almayan "Antik Yunan ve Roma Şifa Tapınaklarının İyileştirici Gücü" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Tyler Wolford ise sempozyumun ardından Filistin'deki Geç Antik Dönem manastırlarında bulunan hastaneler üzerine bir bölüm yazmayı kabul etmiştir (Bölüm 4).

2 Koç Üniversitesi Tıp ve Sağlık Beşeri Bilimler Girişimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. "Koç University Suna Kıraç Library. Medical/Health Humanities Research Guide," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://libguides.ku.edu.tr/medicalhumanities. Lucienne Thys-Şenocak ve Uğurgül Tunç tarafından kurulan KuMeHeHu Girişimi'ne ek olarak, Koç Üniversitesi öğrenci kulübü KU-HEART, 2021 yılında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için, bkz. "Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi. Koç Üniversitesi Sağlık Beşeri Bilimler ve Sanat," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://medicine. ku.edu.tr/en/students/kumsa/ku-heart/.

3 Koç Üniversitesi Hastanesi'nin konumu için, bkz. "Koç Üniversitesi Hastanesi," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.kuh.ku.edu.tr/en.

4 2019 ile 2024 yılları arasında, Koç Üniversitesi'nde Tıp ve Sağlık Beşeri Bilimleri alanında Çekirdek Program ile Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nün lisans ve lisansüstü programlarında alan seçmeli dersler olarak dört yeni ders geliştirilmiştir: "ASIU 124: Sanat ve Tıp: Tıp ve Sağlıkta Görsel Beşeri Bilimlere Giriş," "ARHA 455/555: Geç Bizans/Orta Çağ'dan Günü-

Hu'nun bu disiplinlerarası görüşmeleri sırasında atılmış, 16. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu'nda filizlenmiş ve nihayet bu kitapta bölümler olarak meyvesini vermiştir.

COVID–19 Pandemisi: Hastaneler ve Yapılı Sağlık Çevresine Bıraktığı Etki

Sağlık, hastalık, mimari, mekân ve Anadolu'nun geçmişi arasındaki kesişim noktalarına odaklanan sempozyum ve *Hastalığın Mekânları, Şifanın Alanları: Anadolu'da Sağlık Yapıları ve Mimarisi Üzerine Tarihsel Bir Bakış* başlıklı kitap, COVID–19 pandemisi yıllarında yeni bir anlam ve amaç kazandı. Pandemiye ilişkin bireysel deneyimler farklılık gösterse de, hastalık ve iyileşmenin yaşandığı mekânlar ve alanlar—hastaneden eve ve doğanın daha az kısıtlayıcı alanlarına kadar—günlük yaşam üzerinde önemli bir etki yarattı. Alanların kullanıcıları ve üreticileri olarak, pandeminin yaşandığı farklı ortamlar hakkında hayati önem taşıyan içgörüler ve farkındalıklar edindik. Bir toplantı odasında kaç kişinin bulunabileceğini ve sağlıklı bir nefes alma alanının nasıl korunabileceğini tahmin etmek, istenen havalandırma kalitesi için bir sınıfta pencerelerin boyutunu ve sayısını değerlendirmek, hatta fiziksel bir alan yerine sanal bir alanda bulunma kararı almak, yeni bir dizi mekânsal okuryazarlık becerisinin parçası haline geldi. COVID–19 pandemisi ilerledikçe, alıştığımız mekânlara yönelik kısıtlamalar da çoğaldı. Türkiye'de, birçok ülkede olduğu gibi, açık alanlara erişim arzu edilen bir ayrıcalıktı ve çoğunlukla yaşa ve mesleğe göre belirleniyordu.[5] Şehirler arası ve ülkeler arasındaki seyahatlerin durma noktasına gelmesiyle birlikte birçok kişi evlerine sığındı. Yoğun bakım ünitesi (YBÜ) gibi hastane içindeki alanlar her zamankinden daha kısıtlı hale geldi ve aile üyeleri ile yakınların hastaları ziyaret etmesi büyük ölçüde yasaklandı. Hastane, ev gibi diğer hastalık ve iyileşme mekânlarıyla birlikte yeni bir işlev üstlendi; kimi zaman da sakinlerini bulaşıcı hastalığa karşı bir önlem olarak içine kapattı. Başka zamanlarda ise metro, otobüs, uçak ve vapur gibi eşik alanlarda maske, hastaları sağlıklılardan ayıran tek bariyer işlevi gördü.[6]

Albena Yaneva, sağlık hizmetleri mimarisinin somut taraflarını ve etkisini, ayrıca yapılı çevrenin, sağlık hizmetleri alanlarının yaratıcıları ve kullanıcıları arasındaki ilişkileri nasıl gözler önüne serdiğini şu şekilde ifade etmiştir:

> Binalar, hastaların ve kimliklerinin dönüşümünde aktif bir rol oynarken, bu değişikliklerin canlı bir kanıtı olarak da işlev görür. Aynı zamanda mimarlar, plancılar ve iç mimarlar, hastaların ve bakım verenlerin bu alanları nasıl kullandığını, bu alanlarda nasıl yaşadığını, bu tesislerde nasıl hareket edildiğini ve maddi düzenlemelerin tıbbileştirme, hastaneye yatırılma ve iyileşme gibi uygulamaları nasıl etkilediği üzerine düşünürler.[7]

COVID–19 salgını sırasında hastaneler ve mimarları, sağlık hizmetleri ve birçok tedavi merkezinin "personel, malzeme, alan ve sistemlerinin" zorlanması ve zaman zaman çökmesi

müze Hastane, İyileştirme ve Sağlık Alanlarının Mimari Tarihi," "ARHA 599: Tıp ve Sağlık Beşeri Bilimleri: Anlatı, Görsel ve Mekânsal Keşifler" ve "ARHA 456/556: Arkeoloji ve Sanat Tarihi'nden Seçilmiş Konular. Klasik Antik Çağda Tıp, İyileştirme ve Sağlık." Ayrıca, bu alanla ilgili konular üzerine çeşitli lisans onur tezleri ve bağımsız çalışma projeleri bulunmaktadır.

5 COVID–19 salgını sırasında farklı gruplara uygulanan kısıtlamalar için, bkz. "European Observatory on Health Systems and Policies. COVID–19 Health System Response Monitor (HSRM)," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://euro-healthobservatory.who.int/monitors/hsrm/all-updates/hsrm/turkey/physical-distancing. 65 yaş üstü kişiler için getirilen kısıtlamalar hakkında bilgiye "65+ Yaşlı Hakları Derneği. 65 Yaş Üstü Bireylere Sokağa Çıkma Yasağı Konusunda Basın Açıklaması" başlıklı belgeden ulaşılabilir, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://yaslihaklaridernegi.org/tr/faaliyetler/65-yas-ustu-bireylere-sokaga-cikma-yasagi-konusunda-basin-aciklamasi/.

6 Gülşen Barlas, Harun Öztürk, Gülen Pehlivantürk ve Sabahattin Aydın, "Turkey's Response to COVID–19 Pandemic: Strategy and Key Actions," *TJMS* 51, no. 7 (2021): 3150–56.

7 Albena Yaneva, "Commentary IV. From Caring Architecture to the Architecture of Care," *Caring Architecture: Institutions and Relational Practices,* ed. Catharina Nord ve Ebba Högström (Newcastle upon Tyne: CSP, 2017), 164.

nedeniyle yeni bir incelemeye tabi tutuldu.[8] Mevcut birçok hastanenin mimari tasarımları, bu son salgın sırasında en azından kısmen sorumluydu. Bu binaların birçoğu, artan hasta sayılarını karşılayamıyor, servisler arası bulaşmayı azaltamıyor veya evlerine dönemeyen ve çoğu zaman haftalarca hastanede karantinada kalan sağlık çalışanları için yeterli yaşam alanı sağlayamıyordu. Dünya genelindeki hastanelerdeki sağlık çalışanları, New York'taki Mt. Sinai Hastanesi'ndekiler gibi, kendilerinin ve hastalarının kullanımına yönelik inşa edilmiş mekânları, tasarlanan mimari yapının sınırları içinde hayatta kalabilmek için değiştirmeye başladılar.[9] Servisler, bekleme odaları ve hatta otoparklar bile, pandeminin değişken koşullarına daha iyi uyum sağlayacak ortamlar yaratmak için yeniden düzenlendi.[10] Birçok ülkede, mevcut hastaneler sadece COVID–19 teşhisi konulan hastaları tedavi etmek üzere hızla dönüştürüldü. Alternatif olarak, askeri kışlalar gibi diğer mimari tipolojilerden esinlenen planlara dayalı prefabrik modüler birimler kullanılarak geçici hastaneler hızla inşa edildi.[11] Çin'de, pandeminin ilk aylarında ülke çapında 30'dan fazla hastane inşa edildi.[12] Kimi 48 saatten kısa sürede kurulan bu *Fangcang* hastaneleri, kalıcı bir sağlık yapısı olarak tasarlanmamıştı ve çoğunlukla stadyumlar veya konferans salonları gibi mevcut yapıların uyarlamalı yeniden kullanımını içeriyordu.[13]

Türkiye dahil çoğu ülke, pandemi öncesinde inşa edilmiş hastaneleri ve diğer sağlık tesislerini yeniden düzenlemek veya farklı amaçlarla kullanmak için çeşitli stratejiler uyguladı. 16 ameliyathane ve 432 yoğun bakım yatağına sahip, 25.000 m² büyüklüğündeki Murat Dilmener Acil Durum Hastanesi, İstanbul'daki eski Atatürk Havalimanı arazisinde 45 gün içinde inşa edilerek 31 Mayıs 2020'de açıldı ve acil sağlık ihtiyaçlarına verilen hızlı bir mimari yanıtın örneği oldu.[14] Başakşehir'de 2.500'den fazla yatak kapasitesine sahip Çam ve Sakura Hastanesi'nin inşaatına 2016 yılında, pandemi öncesinde başlanmıştı; tamamlanan bölümleri ise COVID–19 hastalarını kabul edebilmek için

8 Bu analitik araç, sıklıkla 4S çerçevesi olarak anılmaktadır. Bkz. George L. Anesi, Ylinne Lynch ve Laura Evans, "A Conceptual and Adaptable Approach to Hospital Preparedness for Acute Surge Events due to Emerging Infectious Diseases," *CCE* 2, no. 4 (2020): e0110; Paul Farmer, "Aurora Humanitarian Initiative: Staff, Stuff, Space, and Systems," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://auroraprize.com/en/staff-stuff-space-and-systems.

9 MASS Design Group, "The Role of Architecture in Fighting COVID–19. Redesigning Hospital Spaces on the Fly to Protect Healthcare Workers," 28 Nisan 2020, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://massdesigngroup.org/sites/default/files/multiple-file/2020 04/Redesigning%20Hospital%20Spaces%20on%20the%20Fly%20to%20Protect%20Healthcare%20Workers_4. pdf.

10 MASS Design Group, "The Role of Architecture in Fighting COVID–19." Ayrıca, bkz. John L. Hick ve Paul D. Biddinger, "Novel Coronavirus and Old Lessons—Preparing the Health System for the Pandemic," *N Engl J Med* 382, no. 20 (2020): e55; Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hasta Hakları ve Tıbbi Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı, "Pandemi Hastaneleri (Sayı 14500235-403.99)," 2 Ekim 2020, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://hasta.saglik.gov.tr/TR-64565/pandemi-hastaneleri.html; Ahmed Sherif, Islam A. Mashaly ve Mariam Elhusseiny, "Design of Hospitals for the Post-Pandemic Era: An International Survey of Design Professionals on Infection Control Design Strategies," *AEDM* 31, no. 1 (Ağustos 2024); Mount Sinai, "Mount Sinai COVID–19 Innovations: Improving Care After the Pandemic," 3 Mart 2025, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https:// health.mountsinai.org/blog/mount-sinai-covid-19-innovations-improving-care-after-the-pandemic.

11 Stefano Capolongo vd., "COVID–19 and Healthcare Facilities: A Decalogue of Design Strategies for Resilient Hospitals," *ActaBiomed.* 91, no. 9-E (2020): 50–56; Nathan Peiffer-Smadja vd., "Challenges and Issues about Organizing a Hospital to Respond to the COVID–19 Outbreak: Experience from a French Reference Centre," *CMI* 26, no. 6 (2020): 669–72.

12 Milly Mo, "A Closer Look at the Chinese Hospitals Built to Control the COVID–19 Pandemic," *ArchDaily,* 15 Nisan 2020, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.archdaily.com/937579/a-closer-look-at-the-chinese-hospitals-built-to-control-the-covid- 19-pandemic.

13 Simiao Chen vd., "Fangcang Shelter Hospitals: A Novel Concept for Responding to Public Health Emergencies," *Lancet* 395, no. 10232 (18 Nisan 2020): 1305.

14 John Caulfield, "Istanbul Opens Biggest Base-Isolated Hospital in the World," BD+C, 10 Haziran 2020, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://bdcnetwork.com/home/news/55163401/istanbul-opens-biggest-base-isolated-hospital-in-the-world.

hızla dönüştürüldü.[15] Konya'da Akşehir Devlet Hastanesi, bu sağlık krizi sırasında hastaların ve sağlık çalışanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere uyarlanarak yeniden kullanıma açılan pek çok mevcut hastane binasından yalnızca biridir.[16]

Geçmişteki Sağlık Mimarisi ve Şifa Alanları

COVID–19 pandemisi sırasında mevcut hastane tasarımlarının sorunlarına yanıt olarak, sağlık çalışanları, mimarlar, tıbbi antropologlar, sağlık ve tıp coğrafyacıları ile mimarlık tarihçileri gibi çeşitli uzmanlar, ilham almak ve geçmişteki çözümleri incelemek için eski dönemlerin sağlık mimarisine ve şifa alanlarına yöneldiler. İyileşme ve hastalığın meydana geldiği yapılı çevreleri incelemek üzere çeşitli halk sağlığı kuruluşları ve platformları ortaya çıktı. Farklı disiplinlerden akademisyenler, genellikle çevrimiçi platformlarda bir araya gelerek, sağlık mimarisinin ve terapötik peyzajlar gibi diğer şifa alanlarının son pandemideki etkileri, geçmiş pandemilerde oynadıkları roller ve gelecekte nelerin değişmesi gerektiği üzerine tartıştılar.[17]

Çevre, doğa, yeşil alanlar ile şifa ve tedavi bahçelerinin önemi—ki bunlar Orta Çağ ve Erken Modern Dönem Avrupa ve Anadolu hastanelerinin yaygın bir özelliğiydi—farklı coğrafyalarda sağlık yapılarının geçmişi ve günümüzdeki görünümleri üzerine düzenlenen çevrimiçi bu forumlarda tartışılan konulardan sadece birkaçıydı.[18] Ayrıca su ve sağlık arasında-

15 Kübra Susam ve Şahika Özdemir, "Sağlık Yapılarının Biyofilik Tasarım Kriterlerine Göre İncelenmesi: İstanbul Başakşehir Çam ve Sakura Şehir Hastanesi Örneği," *İZÜFBED* 6, no. 1 (2024): 36–52.

16 Mehmet Şener, Müjgan Öztürk ve Onur Kuzu, "An Adaptable and Instructive Architectural Design Proposal for the Fight against COVID–19 Pandemic in Existing Hospitals," *HERD* 16, no. 3 (2023): 39–60. COVID–19 pandemisi sırasında yapılan değişikliklerle ilgili diğer bilgiler için, bkz. "European Observatory on Health Systems and Policies."

17 İlk kez Wilbert Gesler tarafından 1992 yılında önerilen "terapötik peyzaj" kavramı, peyzajı sağlık ve kültürel coğrafya ile bir araya getirerek, bir yerin sosyal, kültürel ve çevresel özelliklerinin insanların refahına katkısını incelemektedir. Terapötik peyzajlar hakkında bilgi için, bkz. Wilbert M. Gesler, "Therapeutic Landscapes: Medical Issues in Light of the New Cultural Geography," *SSM* 34, no. 7 (1992): 735–46; Wilbert M. Gesler, Healing Places (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2003); Allison Williams, ed., *Therapeutic Landscapes* (Aldershot: Ashgate, 2007). Bu tür çevrimiçi platformlara örnek olarak, 2019 yılında Mohammad Gharipour ve Caitlin DeClercq tarafından başlatılan ve daha sonra "the International Collaborative Global Hub for Learning, Teaching, and Design Related to Health, Equity, and the Built Environment" adını alan "Epidemic Urbanism Initiative" gösterilebilir. Bkz. "Academic Urban Initiative," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://epidemicurbanism.wordpress.com/about-2. Bu girişimin ardından yayımlanan bazı çalışmalar için, bkz. ed. Mohammad Gharipour ve Anatole Tchikine, *Salutogenic Urbanism: Architecture and Public Health in Early Modern European Cities* (Singapur: Palgrave Macmillan, 2023); ed. Mohammad Gharipour ve Caitlin DeClercq, *Epidemic Urbanism Contagious Diseases in Global Cities* (Bristol: Intellect LTD, 2021); Mohammad Gharipour, *Health and Architecture: the History of Spaces of Healing and Care in the Pre-Modern Era* (Londra: Bloomsbury Publishing, 2021).

18 Bu forumlara başka bir örnek, the Society of Architectural Historians tarafından 18 Şubat 2022 tarihinde düzenlenen "Health Matters in Architectural History" başlıklı çevrimiçi paneldir; erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.sah.org/programs/sah-connects/2022/health-matters-in-architectural-history. Durham Üniversitesi'nin "Polyphony: Conversations Across the Medical Humanities" adlı web platformu ise Wellcome Trust tarafından desteklenen ve Durham Üniversitesi Tıbbi Beşeri Bilimleri Enstitüsü tarafından yürütülmekte olup "eleştirel tıbbi beşeri bilimlerde diyalogları teşvik etmeyi, oluşturmayı, genişletmeyi ve derinleştirmeyi amaçlamaktadır." Bkz. "The Polyphony. Conversations Across the Medical Humanities," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://thepo- lyphony.org/about. Jean Kisaky'nin Modern Hospital Blog'unda hastane tasarımı ve modernite hakkında ilgi çekici birçok tartışma bulunmaktadır; bkz. https://jeannekisacky.com, erişim tarihi 3 Mayıs 2025; TRAFO—Transregional Research Blog, "Narratives of Health and Illness: Care and Power Within, Against and Beyond Medicine," Ezgi Sarıtaş ve Şima İmşir tarafından düzenlenmiş olup Türkiye'de veya Türkiye üzerine çalışan akademisyenlerin katkılarını içermektedir. Örneğin, bkz. C. Ceyhun Arslan, "Medicine and Modernity in Middle Eastern Literatures: Towards Non-Eurocentric Comparative Approaches in Medical Humanities," *TRAFO*, 30 Temmuz 2024, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://doi.org/10.58079/1240x. Birleşik Krallık'ta, Victoria Bates tarafından yürütülen "Sensing Spaces of Healthcare: Rethinking the NHS Hospital," gibi araştırma projeleri, pandemiden önce başlatılmış olup Birleşik Krallık hastanelerinin çok çeşitli duyusal yönlerini inceleyerek, hastane ortamında hastaların, personelin ve ziyaretçilerin ses, koku ve dokunma ile ilgili deneyimlerini etkileyen farklı tasarım öğelerini değerlendirmeyi ve iyileş-

ki bağlantılar, havalandırma ve ışığın önemi ve hastaneden eve ve bahçeye kadar her türlü şifa mekânlarındaki duyusal unsurlar da öne çıkan konulardandı. Tartışılan diğer konular arasında, hasta gözetimine yönelik farklı yöntemlerin avantajları ve dezavantajları, hastane odalarından doğa manzarasının sağladığı faydalar ve mimarinin sağlık çalışanlarının verimliliğini artırmasındaki rolü yer alıyordu.[19] Yukarıda bahsi geçen ve sağlık coğrafyası alanına dayanan "terapötik peyzaj"[20] gibi kavramların yanı sıra, Florence Nightingale sayesinde yaygınlaşan iyi havalandırılmış on dokuzuncu yüzyıl pavyon hastanelerinin avantajları ve yirminci yüzyılın başlarında inşa edilen güneş ışığı alan sanatoryumların geniş teraslarının faydaları da tartışılan konular arasındaydı.[21] Yirminci yüzyılda tıp ve hastane mimarisi daha teknolojik ve verimli hale geldikçe nelerin kazanıldığı ve nelerin kaybedildiği, tekrar tekrar tartışılan sorulardandı.

ABD merkezli MASS Design'da mimar olarak görev alan ve Afrika kırsalında toplum sağlığı binalarının tasarımcılığını yapmış olan Michael Murphy, şu sözleri dile getirir: "Nightingale'in, hastane tarihi ve mimarisinden hava sirkülasyonunun önemine, kötü tasarımın yarattığı halk sağlığı risklerinden teknoloji bağımlılığının tehlikelerine kadar pek çok değerli ders barındıran önerilerini görmezden gelmemiz, büyük bir kayıp oldu."[22] Murphy'ye göre mimari; hasta ve personelin refahına katkıda bulunan ve "diyet rejimleri veya ilaçlar gibi tıbbi tedavilere benzer şekilde terapötik bir araç" olarak kullanılabilen, *tedavi* rejiminin temel bir bileşeni olmalıdır.[23] Benzer şekilde, David Theodore'un da belirttiği üzere, yeni teknolojilerin giderek tıbbileştiren ve çoğu zaman yabancılaştıran rolünün artması nedeniyle, hastaneler II. Dünya Savaşı'ndan bu yana "tedavi makineleri" olarak işlevlerini tam anlamıyla yerine getirememektedir. Theodore', "The Decline of the Hospital as a Healing Machine" başlıklı çalışmasında şöyle der:

> Modern tıpta, hastanın anlattığı semptomlar ve hisler; tıbbi testler, teşhis ve bedenin belli bölümlerinin tedavisi kadar itibar görmemeye başladı. Hastanede yatan hastalar, tıp öğrencileri ve doktorların tıbbi incelemesine maruz kalan organik bedenleri üzerindeki otoritelerini kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda kendi hastalık öyküleri üzerindeki denetimlerini de yitirdiler. Buna paralel olarak, mimarlar hastane ortamının hasta bedeni doğrudan iyileştirmeye katkıda bulunmak zorunda olmadığını, bunun yerine biyomedikal pratiğin sürekli gelişen rutinlerine esnek bir destek sağlaması gerektiği fikrini öne sürmeye başladılar.[24]

tirmeyi amaçlamıştır. Bkz. "University of Bristol. Dr Victoria L Bates," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://research-information.bris.ac.uk/en/persons/victoria-l-bates.

19 Hastane tasarımında kanıta dayalı yaklaşımlar ve doğa manzarasının hastalar üzerindeki etkisi üzerine çığır açıcı makale için bkz. Roger S. Ulrich, "View Through a Window May Influence Recovery from Surgery," *Science* 224 (1984): 420–21.

20 "*Therapeutic landscapes*" terimi Türkçeye farklı şekillerde çevrilebilir. Bu kitapta iki kullanım tercih edilmiştir: "terapötik peyzaj" (Giriş), "şifa verici ortam" (Önsöz). Terapötik peyzajlar hakkında ek kaynaklar için, bkz. Sarah L. Bell vd., "From Therapeutic Landscapes to Healthy Spaces, Places and Practices: A Scoping Review," *SSM* 196 (Ocak 2018): 123–30.

21 Florence Nightingale, *Notes on Hospitals* (Londra: Longman Green, 1863); Uğurgül Tunç, "Lessons from the Crimean War: How Hospital Design Was Molded by Nightingale and Others," *IDCM* 1, no. 2 (Ağustos 2019), erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.idcmjournal.org/lessons-from-the-crimean-war.

22 Michael Murphy, *The Architecture of Health: Hospital Design and the Construction of Dignity* (New York: CHSDM, NY, 2021), 220.

23 Michael Murphy ve Jeffrey Mansfield, "Can Architecture Heal? Building as Instruments of Health," *"Design for Health: Sustainable Approaches to Therapeutic Architecture,"* ed. Terry Peters, özel sayı, *Architectural Design* 87, no. 2 (Mart/Nisan 2017): 82–89.

24 David Theodore, "The Decline of the Hospital as a Healing Machine," *Healing Spaces, Modern Architecture, and the Body*, ed. Sarah Schrank ve Didem Ekici (Londra: Routledge, 2016), 186.

Hastanelerin ve Şifa Alanlarının Kısa Tarihçesi

Özellikle COVID–19 pandemisinin küresel boyutu nedeniyle ve belki de iyileşme ile hastalanma süreçlerinin hem hastanede hem de evde gerçekleşmiş olmasından ötürü, hastane mimarisi ve şifa mekânları üzerine önceki çalışmalardaki bazı varsayımlar ve önyargılar son zamanlarda daha belirgin hale gelmiştir. Tıp ve sağlık beşeri bilimlerinde ve de sağlık ve tıp coğrafyası ile terapötik peyzajlar gibi benzer alanlarda kullanılan yöntemler ve kavramlar, şifa alanının ne olduğuna dair daha esnek tanımlamalara imkân verir ve her zaman hastaneyi önceliklendirmez. Bu kitabın önsözünde Victoria Bates'in belirttiği gibi, sağlık mimarisinin katı tanımlar ve sınıflandırmalarını sorgulamak önem arz eder; zira bazıları için şifa alanları, bir başkalası için hastalık alanları olabilir. Şifa ve hastalık, terapötik peyzajlardan modernist hastanelere kadar farklı ortamlarda tezahür eder; bir bağlamdaki "bakım," başka bir bağlamda "tedavi" olarak değerlendirilebilir ki bu da "Batı" hastanesinin evrimleşme anlatısındaki geleneksel dönüm noktasını sorunlu kılmaktadır.

Hastaneyi, şifa ve hastalığın tezahür ettiği birçok alandan yalnızca biri olarak değerlendirdiğimizde, bu yapı tipinin nispeten az araştırıldığı görülür. Dünya mimarisi üzerine yapılan araştırmalarda hastaneler nadiren yer alır; kale, ev, cami veya katedral gibi diğer yapı türlerine kıyasla, hastanelerin mimari tarihiyle ilgili kapsamlı araştırmaların sayısı oldukça azdır.[25] Hastane mimarisi üzerine yapılan en erken dönem mimari araştırmalar, hastanenin "Batı"daki (özellikle Avrupa, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada) gelişimine odaklanmış ve günümüz hastanelerinin kökenini, Hıristiyan *hospitalitas* (misafirperverlik) kavramına ve hayır yardımı dağıtılan Orta Çağ dini yapılarına dayandırmıştır.[26]

Hastane kurumunun ve mimari tipolojisinin kökeni hakkındaki tartışmalar, genellikle araştırmacıların dilbilimsel uzmanlıkları, akademik alanları ve bazen de milliyetçi ideolojileri veya dinîi inançları ile şekillenmiştir. Hastanelerin kökeni ve gelişimine ilişkin öncekiaraştırmalar, büyük ölçüde Batı mimarisi kanonu dışındaki hastane örneklerini hariç tutmuş ve hastanelerin biçimlerinden ziyade işlevleriyle ilgilenmiştir. Örneğin, Henry Sigerist'in araştırması, hastanelerin mimari, mekânsal ve tasarım özelliklerinin zaman içinde nasıl değiştiğine dair nispeten az bilgi sunmaktadır.[27] Sigerist, hastanenin kökenini Avrupa'nın Erken Orta Çağ dönemine dayandırır; Kuzey Amerika ve Avrupa dışındaki hiçbir sağlık mimarisi örneğini hastanenin tarihsel gelişimiyle ilişkili görmez. Bununla birlikte, hastaneye dair bazı erken örneklerin Budist Hindistan'da bulunabileceğini, "Elbette daha önceleri de hastaneler vardı," sözleri ile kabul eder.[28]

25 Belirli bir mimari tipolojinin bu tür genel araştırmaları için, bkz. Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture*, yeniden basım (Londra: Pelican, 1964*);* Ian V. Hogg, *The History of Fortification* (New York: St. Martin's, 1981); Irene Cieraad, *At Home: An Anthropology of Domestic Space* (New York: SUPress, 1999); Martin Frishman ve Hasan-Udin Khan, *The Mosque. History, Architectural Development & Regional Diversity* (Londra: Thames & Hudson, 2002); Alain Erlande-Brandenburg, *The Cathedral: The Social and Architectural Dynamics of Construction,* Cambridge Studies in the History of Architecture (Cambridge: CUP, 2009).

26 Hastanelerin tartışmalı tarihi üzerine kısa bir literatür incelemesi için bkz. Uğurgül Tunç, "Spaces of Healthcare and Hospitals in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic,"(Doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2024), 7–18. Ayrıca, bkz. Edward Henry Corwin, "Rise of the Hospital Idea" *Bull N Y Acad Med.* 9, no. 3 (Mart 1933): 111–30; Henry E. Sigerist, "An Outline of the Development of the Hospital," *Bull. Hist. Med.* 4, no. 7 (Temmuz 1936): 573–81; John D. Thompson ve Grace Goldin, *The Hospital: A Social and Architectural History* (Yale: YUP, 1975); *The Hospital in History*, ed. Lindsay Granshaw ve Roy Porter (Londra: Routledge, 1989); Lindsay Granshaw, "The Hospital," *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, ed. William F. Bynum ve Roy Porter (Londra: Routledge, 1993, 2:1180–1203); ed. Cor Wagenaar vd., *The Architecture of Hospitals* (Beeldrecht Amsterdam: NAi Publishers, 2006); Sunand Prasad, "Typology: Hospitals," *The Architectural Review*, 2012.

27 Sigerist, "An Outline," 573–81.

28 Sigerist, "An Outline," 576.

Sigerist gibi, hastane tarihçileri ve mimarlık tarihçilerinin çoğu, konunun muazzam genişliği nedeniyle araştırmalarının kapsamını belirli bir zaman veya mekânla sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, zaman ve mekân açısından daha geniş kesitleri inceleyen kapsamlı araştırmaların bazı kayda değer örnekleri mevcuttur. John D. Thompson ve Grace Goldin'in *The Hospital: A Social and Architectural History* (1975)[29] ile Guenter B. Risse'in *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (1999)[30] adlı eserleri, Sigerist'inkinden daha uzun bir dönemi ele alsa da, sağlık mimarisi incelemeleri benzer şekilde Batı örnekleriyle sınırlıdır. Thompson ve Goldin, kitabın başında "Birinci yüzyıldan önceki dönemdeki, ve de Asya, Afrika, Avustralya, Güney Amerika, Meksika ve Kanada gibi bölgelerdeki "hastane" kurumunun kökenini araştırmaya yönelik daha evvelden hiçbir girişimde bulunulmadığını" belirtmektedirler.[31] Bu eserlerde hastanenin tarihi, Pergamon'daki Yunan *Asklepieion*'u örneğiyle başlayıp Roma askerîi hastaneleri (*valetudinaria*) ile devam eder; ancak Antik Çağ'a ait bu iki şifa alanı türü de, İsviçre'de bulunan ve dokuzuncu yüzyıldan kalma St. Gall Manastır kompleksinin temsil ettiği Orta Çağ Hıristiyan bazilika tipi hastanenin öncülleri olarak sunulur.[32] Thompson ve Goldin'in 350 sayfalık araştırmasında, Bizans ve İslam dünyalarındaki çok sayıda hastaneye bir paragrafta kısaca değinilir; İstanbul'daki Pantokrator Hastanesi'nin (*xenon*) yerleşim planının bulunmaması ise, bu hastanenin tarihsel anlatının dışında tutulmasına gerekçe olarak gösterilir.[33] Thompson ve Goldin, İslam dünyasındaki hastanelerin kat planlarının mevcut olduğunu ve bu binaların "Batı Avrupa'da daha yüzyıllarca görülmeyecek bir incelik ve tıbbi gelişmişliğe ulaştığını" kabul ederlerken, "bu konunun çok geniş ve burada ele alınmasının zor olduğunu, ve de ilgili binaların çoğunun bizim coğrafi alanımızın dışında olduğunu" itiraf etmektedirler.[34]

Benzer şekilde Guenter Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* adlı çalışmasında "Hastanelerin hayır amaçlı misafirhanelerden biyomedikal tesislere evrildiği tarihsel sürecin yeniden yapılandırılmasının büyük bir zorluk" olduğunu belirtmektedir.[35] Risse'ye göre hastanenin öncülleri Antik Çağ'a uzansa da kökeni esas olarak Bizans İmparatorluğu'na ve Hıristiyan kutsal metinlerine, "özellikle Yeni Ahit'te tasvir edilen Matta'nın altı merhamet eylemine" dayanmaktadır.[36] Sağlık hizmetleri mimarisinin gelişimi, "...kiliselerin bitişiğinde basit yatakhaneler olarak başlayıp, zamanla iç mekânını koğuşlar, özel odalar, hemşire istasyonları, ameliyat ve muayene birimleri, laboratuvar ve radyoloji alanları, yoğun bakım ve yenidoğan ünitelerine" dönüştürmesiyle başlamıştır.[37] Risse, hastane tarihine dair 715 sayfalık kapsamlı incelemesinde, Pers *bimaristan*'ına beş sayfa ayırmış ve bu yapı tipinin Bizans *xenon*'u ile ilişkisine değinmiştir, diğer yandan Orta Çağ'a ait İslam hastanelerinin esasen türev kurumlar olduklarını ve "meşruiyet, refah ve iyilikseverlik sergileyerek Bizanslı rakiplerini taklit etmek isteyen önde gelen Müslü-

29 John D. Thompson ve Grace Goldin, *The Hospital: A Social and Architectural History* (Yale: YUP, 1975).

30 Guenter B. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls. A History of Hospitals* (Oxford: OUP, 1999).

31 Thompson ve Goldin, *The Hospital*, xxvii.

32 Thompson ve Goldin, *The Hospital,* 9–10.

33 Thompson ve Goldin, *The Hospital,* 10.

34 Thompson ve Goldin, *The Hospital,* 10.

35 Risse, *Mending Bodies, Saving Souls*, 4. Ayrıca, bkz. Guenter B. Risse, "Writing Hospital History from Below: A Commentary" (Dock Tıp Tarihi Derneği tarafından desteklenen ve 11 Nisan 2000 tarihinde Kaliforniya, Pasadena'daki Huntington Kütüphanesi'nde sunulan yayınlanmamış George Dock Konferansı), 6; Guenter B. Risse, "Reflected Experience in Medicine, Science, and Technology: The Example of Hospital History," *Sudhoffs Archiv* 54 (2004): 253–63.

36 Risse, "Writing Hospital History," 5.

37 Risse, "Writing Hospital History," 6.

manlar, hükümdarlar ve prensler için cazip bir seçenek" teşkil ettiklerini belirtmiştir.[38]

Michael Murphy'nin, COVID–19 pandemisi sırasında, 2021 yılında yayımlanan, *The Architecture of Health: Hospital Design and the Construction of Dignity* adlı görsel açıdan zengin hastane araştırması, Ruanda'daki Butaro Bölge Hastanesi ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarında İngiltere'de üretilip Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen prefabrik bir hastane gibi Batı dışı bölgelerdeki birkaç çağdaş hastane projesi içerse de, Murphy'nin hastane mimarisinin gelişimini açıklamak için oluşturduğu zaman çizelgesi ve sınıflandırması, neredeyse tamamen Kuzey Amerika, Birleşik Krallık ve Avrupa örnekleriyle sınırlıdır. Murphy, hikâyesine onuncu yüzyıl Hıristiyan bazilikaları (örneğin Fransa'daki Cluny Manastırı)[39] ile başlar ve "Mega" (örn. Ontario'daki McMaster Üniversitesi Sağlık ve Bilim Merkezi), "Mat" (örn. İngiltere'deki Wexham Park Hastanesi) ve "Labirent" (örn. Boston'daki Mass General) hastane tipolojileriyle sonlandırır.[40]

Mohammad Gharipour'un 2023'te editörlüğünü yaptığı *The History of Spaces of Healing and Care in the Pre-Modern Era,* alandaki en güncel yayınlardan biridir. Bu eser, farklı akademisyenlerin "modern öncesi" dönemden on dokuzuncu yüzyıl sömürge dönemine uzanan sağlık mimarisi ve şifa mekânlarına ilişkin çeşitli vaka çalışmalarını bir araya getirmektedir. Söz konusu çalışmalar Avrupa ve İslam dünyasının yanı sıra Afrika, Asya ve Amerikaları da kapsamaktadır.[41]

Hastanenin tarihi üzerine çalışan akademisyenlerin çoğu, bu yapı tipini ve yolcuların dinlenme ve hastaların tedavi amaçlı gitmiş olabilecekleri diğer mekânları incelemek için daha yönetilebilir bir zaman dilimine odaklanmayı veya daha küçük bir coğrafi bölgeyi seçmeyi tercih etmiştir. Timothy Miller, Louise Cilliers, François Pieter Retief, Andrew Crislip, John Henderson, Mark Anderson ve Patricia Baker, Antik Çağ'dan Erken Modern Dönem'e kadar kurulan hastane ve şifa alanları üzerine araştırmalarını yoğunlaştıran akademisyenlerden sadece birkaçıdır.[42] Bu çalışmaların çoğunda, bir hastaneyi gerçekte neyin tanımladığı sorusu irdelenmektedir; ayrıca iyileşme, cerrahi müdahale, banyo, hastalık, dinlenme, uyku, rüya görme, yemek, konaklama, hayırseverlik, misafirperverlik, dua ve öğretim gibi faaliyetle-

38 Risse, *Mending Bodies, Saving Souls*, 125–30.

39 Murphy, *The Architecture of Health*, 40. Murphy, çalışmasında bazilikalar ardından, Rönesans Dönemi Haç-Planlı Hastane tipolojisini de (örneğin Milano'daki Ospedale Maggiore) incelemiş ve her biri için örnekler verilen ardışık tipolojilere yer vermiştir: Panoptikon (örn. Glasgow Lunatic Asylum), Malikâne (örn. Londra'daki Bethlehem Royal Hospital), Saha Hastanesi/Kışla (örn. Çanakkale'deki Renkioi Hastanesi), Pavyon (örn. Pennsylvania'daki Moses Taylor Hospital), Bar Tipi (örn. Michigan'daki Old Main Hospital) ve Blok Hastane (örn. New York'taki Bellevue Hospital). Bkz. Murphy, *The Architecture of Health*, 40–51.

40 Murphy, *The Architecture of Health,* 38–51. Murphy'nin listesindeki Ütopik hastane tipolojisine, plan aşamasında kaldığı ve hiçbir zaman inşa edilmediği için burada yer verilmemiştir (48).

41 Farklı bölgelere ve zamanlara ait şifa alanlarına genel bir bakış için, bkz. Gharipour, *Health and Architecture*, 1–22.

42 Timothy S. S. Miller, "Byzantine Hospitals," *DOP* 38 (1984): 53–63; Timothy S. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire,* BHM Suppl. n.s. 10 (Baltimore, MD: JHUP, 1985); Patricia A. Baker, *The Archaeology of Medicine in the Greco-Roman World* (Cambridge: CUP, 2013). Ayrıca, konuyla ilgili dikkate değer bir podcast çalışması için, bkz. "The Remarkable World of Hospitals, Orphanages, and Leprosaria, with Tim Miller," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.medievalists.net/2023/06/the-remarkable-world-of-hospitals-orphanages-and-leprosaria-with-tim-miller. Daha fazla bilgi için, bkz. Louise Cilliers ve François P. Retief, "The Evolution of the Hospital from Antiquity to the End of the Middle Ages," *Curationis* 25, no. 4 (2002): 60–66; Andrew T. Crislip, *From Monastery to Hospital. Christian Monasticism and the Transformation of Health Care in Late Antiquity* (Ann Arbor: UMP, 2005); Francois Pieter Retief ve Louise Cilliers, "The Evolution of Hospitals from Antiquity to the Renais- sance," *Acta Theol. Suppl*. 7 (2005): 213–32; John Henderson, *Renaissance Hospital: Healing the Body and Healing the Soul* (New Haven: YUP, 2006). Ayrıca, bkz. Mark Anderson, "Hospitals, Hospices and Shelters for the Poor in Late Antiquity" (Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 2012); bu tezde beşinci ve sekizinci yüzyıllar arasında Akdeniz ve Batı Orta Doğu'da yer alan 200'den fazla hastane, bakım evi ve barınağın birincil kaynakları analiz edilmektedir.

rin gerçekleştiği yerler, örneğin *iatreion* (ameliyathane), *taberna medica* (hekim muayenehanesi), *valetudinarium* (Roma askeri hastanesi), *hospitium* (han/yabancılar için dinlenme yeri, misafirhane, konaklama yeri), *ptochotropheion* (yoksullar için bakımevi), *xenodocheion* (hayır hastanesi/huzurevi), *nosokomeion* (küçük ev tipi hastane, misafirhane), revir, *leprosarium* (cüzzam hastanesi), manastır hastanesi, *bimaristan* (İslami eğitim hastanesi) ve *maristan* (İslami akıl hastanesi) gibi çeşitli mekânlar ele alınmaktadır. Hastanenin ne zaman modern bir kuruma dönüştüğü, sıkça tartışılan bir konudur ve dünyanın farklı bölgelerindeki bu kurumların sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeleriyle yakından ilgilidir. Mohammad Gharipour'un belirttiği gibi:

> Modern-öncesi ve modern dönem hastaneleri arasındaki fark biraz belirsizdir ve elbette coğrafi koşullara bağlıdır, ancak modern sağlık hizmetleri dönemini karakterize eden bir dizi ayırt edici özellik vardır. Bunlar arasında, hasta bakımının dini ve hayırsever bir eylemden aktif tıbbileştirmeye dönüşmesi; hastalık ve sağlık üzerine çevresel bakış açılarının yeniden canlanması; halk sağlığı kurumları ve politikalarının yükselişi; önleyici bakımın vurgulanması; ve hastalar ile tıbbi personelin daha sıkı izlenmesi sayılabilir.[43]

Modern hastaneler ve sağlık mimarisi üzerine çalışan Beatriz Colomina, Cor Wagenaar, Annmarie Adams, David Theodore, Jeanne Kisacky ve Julie Willis gibi tarihçi ve mimarlık tarihçilerinin odaklandığı konu, on dokuzuncu yüzyıl sonundan 1970'lere kadar hastane mimarisinin biçimi ve amaçlanan tıbbi işlevinin, bu mimari türün ve kullanıcılarının performansını ve verimliliğini nasıl artırması beklendiği konusu üzerine odaklanmıştır.[44] Yine, istisnalar dışında, modernist dönem sağlık mimarisinin evrimini açıklamak için kullanılan örnekler büyük ölçüde Avrupa, Birleşik Krallık, ABD, Kanada ve Avustralya'dan oluşan Batı coğrafyasından derlenmiştir.[45] Mimar Leighton Irwin, şifa makinesi olarak ideal hastane kavramına, 1930'ların ortasında Avustralya/Melbourne'de tasarladığı Prince Henry Hastanesi'ni tanımlarken şu sözlerle yer vermiştir: Hastane, "...yaşama düşman güçlere karşı insanlığı korumakla görevli savaşçı bir makinenin devasa parçasıdır... Modern uygarlığın eğitim yapısının bir bileşeni olarak hastalarına nasıl yaşayacaklarını öğretir."[46]

Yukarıda bahsi geçen modern hastane tarihlerinin çoğunda, mimari evrimdeki temel dönüm noktası on sekizinci yüzyıl sonu–on dokuzuncu yüzyıl başında gerçekleşmiş ve bu yapı tipinin işlevi, yalnızca ölmekte olan yoksullara yiyecek, barınma, manevi rehberlik gibi temel *bakım* sağlayan bir mekândan, kanıta dayalı bilimsel uygulamalarla hastaları *iyileştirmeyi* amaçlayan bir

43 Gharipour, *Health and Architecture*, 1.

44 Bu yazarların çalışmaları için, bkz. Beatriz Colomina, "The Medical Body in Modern Architecture," *Daidalos* 64 (Haziran 1997): 60–71; Cor Wagenaar, "Five Revolutions: A Short History of Hospital Architecture," *The Architecture of Hospitals*, ed. Wagenaar vd. (Beeldrecht Amsterdam: NAi Publishers, 2006), 26–41; Annmarie Adams, *Medicine by Design: The Architect and the Modern Hospital*, 1893–1943 (Minneapolis, MN: UNMPress, 2008); Theodore, "The Decline of the Hospital," 186–202; Annmarie Adams, "Decoding Modern Hospitals: An Architectural History," "Design for Health: Sustainable Approaches to Therapeutic Architecture," ed. Terry Peters, özel sayı, *Architectural Design* 87, no. 2 (Mart/Nisan 2017): 16–23; Jeanne Kisacky, *Rise of the Modern Hospital: An Architectural of Health and Healing*, 1870–1940 (Pittsburgh: UPittPress, 2017); Julie Willis, Philip Goad ve Cameron Logan, *Architecture and the Modern Hospital Nosokomeion to Hygeia* (Londra: Routledge, 2019). Ayrıca, 1913–1974 yılları arasında yayımlanan ABD merkezli *Modern Hospital* dergisinde yer alan yeni hastane tasarımlarıyla ilgili arşivler, özellikle de hastane tasarım danışmanı Charles F. Neergaard'ın penceresiz hasta koğuşları önerdiği *Modern Hospital* dergisinin Mart 1942 sayısı dikkat çekicidir. Bkz. Jeanne Kisacky, "When Fresh Air Went Out of Fashion at Hospitals: How the Hospital Went from Luxury Resort to Windowless Box," *Smithsonian Magazine*, 14 Haziran 2017, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://www.smithsonianmag.com/history/when-fresh-air-went-out-fashion-hospitals-180963710.

45 Adams, *Medicine by Design*; Theodore, "The Decline of the Hospital;" Willis, Goad ve Logan, *Architecture and the Modern Hospital*.

46 Willis, Goad ve Logan, *Architecture and the Modern Hospital*, 11–12'de alıntılanmıştır.

kuruma dönüşmüştür.[47] Michel Foucault, mimari ile iktidar arasındaki karmaşık ilişkileri kapsamlı biçimde incelemiş; hastane, akıl hastanesi ve hapishaneyi, disiplin mekanizmaları ile mekânsallık-beden-sağlık kesişimlerinin araştırılabileceği en çarpıcı yapı tipleri arasında saymıştır. "Batı" hastanesindeki belirgin dönüşüm noktası, kurumun yalnızca bakım sunmaktan kanıta dayalı tedaviler uygulamaya geçtiği an olarak kabul edilir. Foucault çalışmalarında, on sekizinci yüzyıl sonu Fransa'sındaki hastaneleri şifa makinesi (*machine à guérir)* olarak adlandırmış ve bu mekânın tasarımının "diyet rejimi, kan alma veya diğer tıbbi müdahalelerle aynı kategoride bir tedavi aracına dönüştüğünü" vurgulamıştır.[48]

Hastanenin bir tedavi kurumuna dönüşümünün, bilimdeki ilerlemeler sayesinde on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıl boyunca sürdüğü kabul edilir. Bu kurum ve onun mimarisi, tedavi edici kapasitesiyle aynı zamanda, devletin ulusun ordularında zorunlu askerlik görevi yapan askerlerin sağlığını iyileştirme ve yoksul kesimin giderek büyüyen nüfusunu yeni fabrikalarda verimli çalışır durumda tutma gibi pragmatik ihtiyaçlarına da hizmet etmiştir. Bunlardan ilki devleti korumak için, ikincisi ise kapitalist ekonomiyi geliştirmek için gerekliydi. Bu dönemde, nüfus üzerinde daha sıkı denetim kurma ve daha verimli yönetme arzusu, okullardan hapishanelere ve hastanelere kadar uzanan çeşitli yeni bina tiplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hastane için doğru yerin ve uygun tasarımın seçilmesinin, hastaların iyileşmesine katkı sağladığına ve böylece daha üretken ve sağlıklı bir ulusun oluşumuna zemin hazırladığına inanılıyordu.

Anadolu ve İslam Dünyası'nın Daha Geniş Coğrafyasında Hastane ve Sağlık Mimarisine Yaklaşımlar

Hastanenin Hıristiyan ve Batı kökenleriyle gelişimine ve mimarisindeki değişimlerin nedenlerine dair anlatılar, Anadolu'nun da içinde bulunduğu İslam dünyasına ait coğrafyalardaki hastaneler üzerine çalışan tarihçiler tarafından sorgulanmıştır. Sami Hamarneh, Michael Dols, Yasser Tabbaa ve Ahmed Ragab, Avrupa'daki hastaneler üzerine çalışan birçok meslektaşları gibi, araştırmalarını belirli bir zaman dilimine, örneğin yedinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar olan döneme odaklamakta ve coğrafi sınırlarını genel olarak bu yüzyıllar boyunca İslam hükümdarlarının egemenliği altında olduğu kabul edilen topraklarla sınırlamaktadırlar. Bu yazarların ele aldığı konular arasında hastanenin tanımı, ilk İslam hastanesinin yeri, İslam hastanesinin seküler olarak kabul edilip edilemeyeceği ve yalnızca Hıristiyan hastanelerinden türetilmiş değil, İslam'ın birçok hayır kurumunun daha geniş ağında yer alan bir mimari tipoloji olarak geliştirilmiş yenilikçi bir kurum olduğu konusu yer almaktadır.[49]

Genel olarak, hastane ve şifa mekânlarının tarihini araştıran ve anlatan çoğu akademisyenin, arşiv ve yazıtlarda karşılaşılan dilsel sınırları aşması ve bu tür mimari üzerine yapılan araştırmaları çoğu zaman şekillendiren siyasi ve dini önyargıları göz ardı etmesi nadir görülmüştür. Ancak bazı araştırmacılar, İslam ve Hıristiyan dünyaları arasındaki karşılıklı bağlantıları kabul etmektedir. Örneğin Louise Cilliers ve Francois Retief, hastanenin kökenini Hıristiyan konukevleri olan *xenodochium*lara dayan-

47 Bakım kavramının uygulamadaki anlamı hakkında bir tartışma için, bkz. Elke Krasny ve Angelika Fitz, *Critical Care: Architecture and Urbanism for a Broken Planet* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2019); Ian Erikson, "On Care as Practice: A Conversation with Elke Krasny," Pavilion of Turkey La Biennale di Venezia 17th International Architecture Exhibition, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://pavilionofturkey21.iksv.org/en/conversations/on-care-as-practice-a-conversation-with-elke-krasny.Elke

48 Michel Foucault, "The Incorporation of the Hospital into Modern Technology," *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography,* ed. Jeremy W. Crampton ve Stuart Elden (Londra: Routledge, 2007), 149.

49 Sami Hamarneh "Development of Hospitals in Islam," *J. Hist. Med. Allied Sci.* 17, no. 3 (Temmuz 1962): 366–84; Michael Dols, "The Origin of the Islamic Hospital: Myth and Reality," *BHM 61*, no. 3 (Sonbahar 1987): 367–90; Yasser Tabbaa, "The Functional Aspects of Medieval Islamic Hospitals," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts,* ed. Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer (Albany: SUNY Press, 2003), 95–119; Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital: Medicine, Religion, and Charity* (Cambridge: CUP, 2015).

dırırken, ilk eğitim hastaneleri ve akıl hastanelerinin kuruluşunu İslam dünyasına şu sözlerle atfederler:[50]

> Aslında, Kilise'nin Galenos gibi Yunan ustaların doktrinlerine sıkı ve körü körüne bağlılığıyla özgün düşünceyi baskıladığını ve tıp bilgisinin meşalesini karanlık Orta Çağ'dan Rönesans'ın yeni şafağına taşıma görevini İslam'ın hekimlerine ve hastanelerine bıraktığını söylemek yerinde olacaktır. Başlıca İslam hastaneleri, tıp eğitiminin merkezleri olarak hizmet vermiş ve bu anlamda modern tıp eğitim hastanelerinin gerçek öncülleri olmuşlardır.[51]

Peregrine Horden, *The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam* başlıklı çalışmasında, araştırma kapsamını Orta Çağ'dan erken modern çağlara uzanan bir zaman dilimiyle çerçevelendirerek hastaneleri, Bizans, Batı Avrupa ve İslam dünyalarındaki örnekleriyle, daha geniş coğrafi bağlamdaki kurumları da kapsayacak şekilde inceler.[52] Benzer şekilde Patricia Baker da, "Medieval Islamic Hospitals: Structural Design and Social Concepts" başlıklı çalışmasında, Akdeniz topraklarındaki İslam ve Hıristiyan şifa alanlarının mimari tarihi ve arkeolojisini incelemektedir.[53]

Batının ötesindeki modernist ve çağdaş sağlık mimarisinin sonraki dönemleriyle ilgilenen mimarlık tarihçileri, on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda bu bölgelerde yabancı hamiler ve/veya yerel elitler tarafından inşa edilen hastaneler ve diğer sağlık mimarisi türleri üzerinde sömürgeci rejimlerin etkisi ve himayesini araştırmak için farklı metodolojiler kullanarak, Hıristiyan ve İslam hastanelerinin evrimine ilişkin geleneksel anlatıları da sorgulamaktadır. Yakın dönemdeki çalışmalar arasında, Sara Ebrahimi'nin *Emotion, Mission, Architecture: Building Hospitals in Persia and British India, 1865–1914* başlıklı çalışması; tarihsel duygular çalışması perspektifiyle sağlık mimarisini ele almakta ve on dokuzuncu yüzyıl sonu–yirminci yüzyıl başı İran ve Hindistan'ı gibi az çalışılmış iki bölgede, kadın misyonerler gibi profesyonel olmayan mimarların rollerinin yanı sıra yerel malzemeler ve geleneklerin katkısını incelemektedir.[54] Uğurgül Tunç'un doktora tezi, "Spaces of Healthcare and Hospitals in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic," Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ile Erken Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde, yerel hamiler tarafından sipariş edilen ve yabancı mimarlar tarafından inşa edilen on dokuzuncu yüzyıl sonu/yirminci yüzyıl başı sağlık yapılarının değerlendirilmesinde postkolonyal teorinin kullanılmasının sorunlarını ortaya koymaktadır. Bu teori, sömürgeciliğin dinamiklerine, yerel elitlerin etkisine ve bu dönemde söz konusu bölgede yürütülen küresel sağlık projelerine dair daha ayrıntılı bir analiz yapılmasına imkân tanımamaktadır.[55]

50 Cilliers ve Retief, "The Evolution of Hospitals from Antiquity to the Renaissance," 213.

51 Cilliers ve Retief, "The Evolution of Hospitals from Antiquity to the Renaissance," 228.

52 Peregrine Horden, "The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam," "Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam," özel sayı, *JIH* 35, no. 3 (Kış 2005): 361–89. Ayrıca, bkz. Peregrine Horden, *Hospitals and Healing from Antiquity to the Later Middle Ages* (Aldershot/Burlington: Ashgate Variorum, 2008).

53 Patricia Baker, "Medieval Islamic Hospitals: Structural Design and Social Concepts," *Medicine and Space. Body, Surroundings and Borders in Antiquity and the Middle Ages,* ed. Patricia A. Baker, Han Nijdam ve Karine van 't Land, Visualising the Middle Ages 4 (Leiden: Brill, 2012), 245–72.

54 Sara Honarmand Ebrahimi, *Emotion, Mission, Architecture: Building Hospitals in Persia and British India, 1865–1914* (Edinburgh: EUP, 2022). Aynı yazar tarafından 1970-1980'lerde Pakistan'da inşa edilen daha sonraki bir hastaneye ilişkin dikkat çekici bir çalışma için, bkz. "The Aga Khan University Hospital in Karachi and the Unity of Din and Dunyā," *ABE Journal* 24 (2024), erişim tarihi 5 Nisan 2025, http://journals.openedition.org/abe/16699.

55 Uğurgül Tunç, "Spaces of Healthcare and Hospitals." Ayrıca, bkz. on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık mimarisi üzerine bir çalışma için Tunç ve Thys-Şenocak'ın bu kitapta yazdığı bölüm. Sertan Atasoy'un Pamukkale Üniversitesi'nde yazdığı ve "Türkiye'deki Geç Dönem Osmanlı Hastane Bina-

Anadolu ve komşu bölgeler için, Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri öncesinde inşa edilmiş hastane ve diğer şifa alanları üzerine veya bu yapı türlerinin zaman içindeki değişimini anlamaya çalışan mimari araştırmalar oldukça azdır.[56] Mevcut araştırmalar ise çoğunlukla, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrası dönemde ülkedeki akademik çalışmalara damga vuran milliyetçi ideolojilerle şekillendirilmiştir. Bu bağlamda Türk hekim ve tıp tarihçisi A. Süheyl Ünver (1898–1986) 1930'lardan 1980'lere kadar önemli çalışmalara imza atmıştır.[57] Ünver, 1933'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Türkiye'nin ilk tıp tarihi kürsüsünü kurmuş, 1935'te *Tıp Tarihi Arkivi* dergisini başlatmış ve 1940'ta Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun kurulmasına katkı sağlamıştır. Ünver, özellikle Türklerin tıp tarihinde, bilimin gelişiminde ve bölgedeki hastanelerin erken dönemde tesis edilmesindeki rolünü öne çıkarmaya büyük ilgi duymakta ve tüm bunların, Avrupalıların ve Arapların bu mimari tipolojiye katkılarından önce gerçekleştiğini vurgulamaktaydı.[58] Ünver, Selçuklu ve Osmanlı darüşşifaları gibi Anadolu'daki pek çok sağlık mimarisine dair değerli mimari belgeleme çalışmaları gerçekleştirmişse de bunların bir kısmı günümüze ulaşamamış veya köklü restorasyon geçirmiştir. Kendisinin bu yapıları sağlık mimarisi tarihi içinde bağlamsallaştırışı, Türk Tarih Tezi'nin milliyetçi ideolojisini yansıtmaktadır. Ulusun kurucusu Mustafa Kemal Paşa (Atatürk, 1881–1938) tarafından desteklenmiş ve Türklerin köklerinin MÖ dokuzuncu binyıla uzanan kurucu bir siyasi, kültürel ve entelektüel bir halk olduğunu iddia eden bu teori, Türklerin aynı zamanda Hititler gibi Anadolu'nun erken uygarlıklarının gelişimine katkıda bulunduklarını da savunmuştur.[59] Türk Tarih Tezi ve Ünver'in fikirlerinden esinlenerek Anadolu'daki sağlık mimarisini inceleyen ilk çalışma, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde tez olarak yazılmış, ardından 1950 yılında kitap olarak yayımlanmış olan Orhan Bolak'ın 1947'de yazdığı *Hastanelerimiz, Eski Zamanlardan Bugune Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü*'dür.[60] Bolak, Türklerin kökenini Mezopotamya'daki kadim Sümerlere kadar götürür ve Pers ve Arap dünyasındaki ilk hastanelerin kurulmasında asıl etkin rolü Türklerin oynadığını, tüm bunların Avrupa hastanelerinden yüzyıllar önceye dayandığını iddia eder.[61] Bolak, antik Mezopo-

ları (1827–1923)" başlıklı 2022 tarihli doktora tezi, postkolonyal teoriyi ele almasa da, imparatorluk döneminin sonlarında Osmanlı'da inşa edilen birçok hastanenin mimari analizlerinin yanı sıra plan ve fotoğraflardan oluşan değerli bir derlemedir. Ayrıca bkz. Mohammad Gharipour, "Places of Care and Healing: Context, Design, and Development in History," *Health and Architecture: The History of Spaces of Healing and Care in the Pre-Modern Era*, ed. Mohammad Gharipour (Londra: Bloomsbury Publishing, 2021), 13–16.

56 Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hastane tasarımının evrimi üzerine çalışmalara örnek olarak bkz. Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları/Westernization in Ottoman Health Institutions," *ODTÜ MFD* 8, no. 2 (1988): 123–42; Gülşen Dişli, "Planning of Functional Spaces in Ottoman-Period Hospitals (Darüşşifa) of Anatolia," *Al-Masāq* 27, no. 3 (2015): 253–76; Büşra Tonbuloğlu Altundağ ve Nuran Kara Pilehvarian, "Architectural Change in Hospitals from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye," *GUJS, Part B* 12, no. 3 (2024): 447–59.

57 Türkiye'de, A. Süheyl Ünver'in izinden giden pek çok tıp tarihçisi bulunmaktadır. Nil Sarı, Arslan Terzioğlu, Gönül Cantay, Ayten Altıntaş ve Nuran Yıldırım gibi isimler, araştırmalarında Türki/Türk/Osmanlıların tıp uygulamalarına ve bölgedeki sağlık mimarisine katkılarına vurgu yapmaya devam etmektedirler. Türkiye'deki tıp tarihi kaynaklarına dair bibliyografya için, bkz. Feza Günergun, "Medical History in Turkey: A Review of Past Studies and Recent Researches/Türkiye'de Tıp Tarihi: Geçmiş Yıllardaki Çalışmalar ile Son Araştırmaların İncelenmesi," *TOD 14* (2013): 5–6.

58 Ünver'e ait çalışmaların bibliyografyası için, bkz. Gülbün Mesara, Ahmed Güner Sayar ve Aykut Kazancıgil, A. *Süheyl Ünver Bibliyografyası* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998); Miri Shefer-Mossensohn, "A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman-Muslim Medicine," *SHM* 21, no. 1 (Nisan 2008): 1–12.

59 Doğan Gürpınar, *Ottoman/Turkish Visions of the Nation, 1860–1950* (Londra: Palgrave MacMillan, 2013).

60 Orhan Bolak, *Hastanelerimiz: Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü* (İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1950).

61 Bolak, Hastanelerimiz, 3–8.

tamya'dan 1950'lerin Ankarası'na kadar uzanan sağlık mimarisini topluca "Hastanelerimiz" olarak adlandırır.[62]

Türk Tarih Tezi, Anadolu'nun geçmişine dair güncel akademik söylemde destekçilerini büyük ölçüde yitirmiş olsa da, Türkiye'deki hastane ve sağlık mimarisi literatürünün bir kısmını hâlâ şekillendirmektedir. Edirne'de yer alan on beşinci yüzyıl II. Bayezid Külliyesi'ne ait darüşşifa, özellikle tasarımı ve hastalarına müzikle terapi uygulaması nedeniyle yıllar içinde büyük ilgi gören bir sağlık mimarisi örneğidir.[63] 2016'da Edirne Külliyesi, Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne aday gösterilmiş olup hâlen Türkiye'nin Geçici Dünya Mirasları listesinde yer almaktadır. Adaylık dosyasında, Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi'nin "merkezi plan şemasına" sahip hastane tipinin öncüsü olduğu ve Avrupa ile İslam dünyasındaki benzer hastane planlarından birkaç yüzyıl önceye tarihlendiği vurgulanarak, hastane yapısının kurumsal evrimine dair gerek Hıristiyan gerekse İslam dünyasında yerleşmiş geleneksel anlatılara açıkça meydan okunmaktadır. Türk Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından II. Bayezid Külliyesi'nin Dünya Mirası Alanı olarak kabul edilmesi için hazırlanan ve Olağanüstü Evrensel Değeri'ne ilişkin bilgileri içeren adaylık dosyasında şu ifadeler yer almaktadır:

> Merkezi planlama sistemi, havalandırma ve aydınlatma detayları, poliklinik ve yatan hasta bölümü, laboratuvar ve depo odaları, akustik sistemi ve modern tedavi yöntemleri ile Sultan II. Bayezid Külliyesi, merkezi planlı ilk tıp merkezi örneği olup modern hastanelerin öncüsü kabul edilmektedir. Külliye'nin mimari planı ve yerleşimi, antik Asklepieion'lara uzanan tıbbi hizmetler için en uygun plan arayışındaki çabaları yansıtır. İslam dünyasındaki önceki darüşşifa yapılarından edinilen geleneksel yöntemlere ek olarak, külliyede pek çok özgün tasarım ve detay bulunmakta; böylece "merkezi plan şeması"nın en başarılı örneği yaratılmaktadır. Külliye'nin tasarımı, plan düzeni ve tıbbi tedavi yöntemleri, yalnızca Osmanlı dünyasında değil, sonraki dönemlerde Avrupa'da da büyük etkiler bırakmıştır.[64]

Anadolu coğrafyasının sağlık mimarisi üzerine gerçekleşen araştırma ve yayınların çoğu, kapsamlı mimarlık tarihi incelemeleri oluşturmaktan ziyade, Anadolu'nun geçmişindeki belirli dönemlere, hastalara veya tekil şifa mekânlarına odaklanır; bölgenin saray, dini veya konut mimarisine kıyasla akademik ilgi ve belgelemeden daha az nasibini almış bir yapı tipinin değerli kayıtlarını sunar.[65] Örneğin Gönül Can-

62 Bolak, Hastanelerimiz, 3–4.

63 Edirne'de yer alan Sultan II. Bayezid Külliyesi cami, tabhaneler, medrese, darüşşifa, imaret ve eczane içermektedir. Bu külliye hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Nuran Yıldırım, *Sağlık Müzesi Darüşşifa (Hastane) Bölümü Osmanlı Tıbbı, 15–18 Yüzyıllar/University of Thrace Health Museum of the Sultan Bayezid II Complex Dar al Shifa (Hospital) Section (Ottoman Medicine, 15–18 Centuries)* (İstanbul: Abdi İbrahim, 2010); Enver Sengül, "Edirne Sultan II. Bayezid Hastanesi/Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası," *Turk Neurosurg* 25, no. 1 (2015): 1–8. Kitabın 1. sayfasında, şu anda II. Bayezid Külliyesi'nde bulunan Tıp Müzesi'nin eski müdürü Enver Şengül yapıyla ilgili olarak şu sözleri heyecanla dile getirir: "Bu hastane, tarihte müzik terapisinin zirvesi olarak nitelendirilebilir. Hiçbir başka hastanede müzik bu kadar sistematik bir biçimde düzenlenmemiştir." Ayrıca, bkz. Dinçer Aydın, Seyhan Yardımlı ve Esma Mıhlayanlar, "The Effects of Physical Environment in Ottoman Healthcare Facilities: 2nd Beyazid Complex in Edirne," *GRID* 6, no. 1 (2023): 254–84.

64 UNESCO World Heritage Convention. Tentative List. Sultan Bayezid II Complex: A Center of Medical Treatment," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6117. Dünya Miras Örgütü'ne sunulan dosya, Edirne kompleksini kriterler ii, iv ve vi'yi kullanarak Olağanüstü Evrensel Değer olarak aday göstermiştir.

65 Türkiye'de birçok önemli tıp tarihçisi bulunmaktadır; ancak bunların tümünü burada sıralamak mümkün değildir. Konuya ilgi duyan okuyuculara bu alandaki özel bibliyografilere başvurmaları önerilmektedir. Örneğin, bkz., Zuhal Özaydın, "Some Landmarks in the History of Medicine in Istanbul (Materials, Books, Documents, Periodicals, and Buildings)," *JISHIM* 3 (2004): 26–29; Necati Çavdar ve Erol Karci, "XIX Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması'na Dair Bibliyografik Bir Deneme," *Turkish Studies* 9, no. 4 (Bahar 2014): 55–86; "Edebiyattan Tıp Tarihine Uzun İnce Bir Yol: Festschrift in Honor of Nuran Yıldırım I," ed. Nükhet Varlık, özel sayı, *J. Turk. Stud.* 55 (2021). Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun (TTTK) yayımladığı

tay'ın *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* adlı eseri, on birinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar Selçuklu ve Osmanlı hâmilerince inşa edilen yapı tanımları, mimari planlar, fotoğraflar ve epigrafik programlarla Anadolu sağlık mimarisinin önemli bir genel görünümünü sağlar.[66] A. Süheyl Ünver, Bedi Şehsuvaroğlu, Nil Sarı, Feza Günergun, Arslan Terzioğlu, Ayten Altıntaş, Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz ve diğerleri de Anadolu'nun tıp ve eczacılık tarihleri üzerine kapsamlı çalışmalar yapmış, Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'ndeki sağlık yapıları ve sağlık hizmetleri hakkında birçok değerli makale, kitap ve derleme eser yayımlamışlardır.[67] Nuran Yıldırım'ın 2010'da İstanbul Avrupa Kültür Başkenti projesi için kaleme aldığı *A History of Healthcare in Istanbul* adlı çalışması, altıncı yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar İstanbul şehrinde inşa edilen sağlık mimarisi örneklerini sunar.[68]

Anadolu'daki sağlık mimarisi üzerine yapılan son dönem araştırmaların büyük bir kısmı, *Hastalık Mekânları, Şifa Alanları* adlı eserde yer alan bazı bölümler de dahil olmak üzere, Türkiye'de ve başka yerlerde çalışan önceki kuşak tıp tarihçilerinin yürüttüğü belgeleme ve araştırmalardan faydalanmıştır. Bu önceki araştırmalar, tıp ve sağlık bilimleri, arkeoloji, sanat tarihi, sağlık ve tıp coğrafyası, edebiyat ve duyusal çalışmalar gibi diğer alanlardan gelen yeni kanıtlar ve metodolojilerle birleştirildiğinde, Anadolu'daki sağlıkla ilgili yerleri, alanları ve mimari yapıları daha eleştirel bir bakış açısıyla incelememizi sağlarken, aynı zamanda cinsiyet, sosyal statü, işgücü ekonomisi, kültürel normlar, siyasi ideolojiler ve duyusal ortam gibi faktörlerin bu bölgedeki şifa ile ilişkili coğrafyaları ve uygulamaları nasıl şekillendirmiş olabileceğini de dikkate almamızı sağlıyor.[69]

Türkiye'de Tıp ve Sağlık Beşeri Bilimleri

Hastalık Mekânları, Şifa Alanları, geçmişte Anadolu coğrafyası ve çevresinde mekânsallık, iyileşme ve hastalık ile sağlık mimarisi arasındaki kesişim noktalarını daha iyi anlamamızı amaçlamaktadır. Kronolojik olarak düzenlenmiş ve MÖ yedinci yüzyıldan MS yirmi birinci yüzyıla kadar uzanan bir dönemi kapsayan bu kitap, Anadolu'nun tıp tarihi ve sağlık mimarisinin kapsamlı bir araştırması olarak tasarlanmamış olup en uygun şekilde tıp ve sağlık beşeri bilimleri adı verilen disiplinler arası alana dahil olmaktadır.[70] Tıp ve sağlık beşeri bilimleri-

çok sayıdaki konferans ve sempozyum bildirilerini listeleyen web sitesi, Türkiye tıp tarihine dair pek çok konuda araştırma yapmak için özellikle yararlı bir kaynaktır, bkz. https://tttk.org.tr, erişim tarihi 20 Mayıs 2025.

66 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* (Ankara: AYK, 1992). Osmanlı Dönemi hastaneleri için, ayrıca bkz. Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları," *ODTÜ MFD* 8, no. 2 (1988): 123–42.

67 Tıp tarihçilerinin konuyla ilgili çalışmalarına örnek olarak bkz. A. Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesinin İlk Vakfiyesine göre Fatih Dârüşşifası," *TTTA* 5, no. 17 (1940): 13–17; Bedi N. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız (İstanbul: Fethi Derneği Neşriyatı, 1953); Ayten Altıntaş, "Gülhane Seririyat Hastanesi'nden Önceki Gülhane Hastanesi," *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,* ed. Esin Kahya vd. (Ankara: TTTK, 1998), 1–11; Arslan Terzioglu, *Osmanlılarda Hastaneler, Eczacılık, Tababet ve Bunların Dünya Çapında Etkileri* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999); Feza Günergun, "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi: Gazette Des Hôpitaux (Ceride-i Emakin üs-Sıhha, 1887)," *J. Ottoman Stud.* 3, no. 2 (2002): 13–54; ed. Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans* (İstanbul: Biofarma İlaç Sanayii ve Ticaret A.Ş., 2006), 1:285–97; Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, "Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Darüşşifaları/Hospitals in Ottoman Foundation Deeds," *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans,* ed. Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (İstanbul: Biofarma İlaç Sanayii ve Ticaret A.Ş., 2006), 1:41–63; Nil Sarı, ed., *Anadolu Darüşşifaları: Tarihi Sağlık Kurumlarımız Darüşşifalar* (İstanbul: Sanovel İlaç San. ve Tic. A.Ş., 2010).

68 Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in Istanbul, The Istanbul European Capital of Culture Agency and Istanbul University Project No. 55–10* (İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010).

69 Sağlık coğrafyası alanının tanımı için, bkz. Tim Brown vd. ed., *Introduction in Health Geographies: A Critical Introduction* (Oxford: Wiley Blackwell, 2018).

70 İlki, doktorlar ve tıp öğrencileri gibi tıp uzmanlarını beşeri bilimlerle buluşturan bir alanı ifade ederken; ikincisi daha kapsayıcıdır ve hemşireler, ebeler, hastabakıcılar gibi farklı sağlık uzmanlarını daha az hiyerarşik bir yaklaşımla kapsamaktadır. Tıp ve sağlık beşeri bilimleri alanı da kendi içinde anlatı tıbbı, görsel tıp ve sağlık beşeri bilimleri, küresel

nin ne zaman ve nerede ortaya çıktığı ve sağlık ve tıp coğrafyası gibi diğer yerleşik alanların da bu alana dahil edilip edilmeyeceği konusunda farklı tartışmalar olsa da, bu alana kısa bir giriş yapmak faydalı olacaktır. Beşeri bilimlerle tıp eğitiminin bütünleştirilmesine yönelik ilgi, ilk olarak 1940'larda ABD ve Birleşik Krallık'ta, tıpta giderek artan ve doktorların hastalara karşı yeterince insani tutum sergilemedikleri teknik yaklaşıma bir tepki olarak ortaya çıktı. Birçok yönden, bu alan, tıbbın giderek tıbbileşmesi ve yukarıda bahsedilen "*machine a guérir*"in yol açtığı empati azalmasına bir yanıt gibiydi. Alan Bleakly'in belirttiği gibi, Birleşik Krallık'ta tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin erken dönemi veya "ilk dalgası," tıp etiğini etkileyen ve hekimin hasta ile olan duygusal bağını zayıflatan tıptaki yeni keşiflere bir çare olarak görülmekteydi. Bleakley'in belirttiği üzere,

> Bu denli hızlı teknolojik gelişmenin arzu edilmeyen bir sonucu, teşhis testleri gibi alanların gelişmesiyle birlikte, yatak başı muayene yerine laboratuvar ve görüntüleme tabanlı (örneğin, oskültasyon, palpasyon ve perküsyon gibi fizik muayene) "uygulamalı" yüz yüze tıbbın gerilemesiydi. Bu durum, daha insani ve şefkatli bir tıp anlayışının yeniden canlandırılması ihtiyacını doğurdu ve hastayı bir birey olarak ihmal etmenin etik bir yanıtı olarak tıbbi beşeri bilimlerin gelişmesini teşvik etti.[71]

Tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin bu oluşum döneminde, edebiyat ve sanat eserleri tıp fakültesi müfredatına entegre edildi. Bu uygulamanın amacı, geleceğin tıp doktorlarının daha kültürlü ve empatik hekimler olmasına katkı sağlamak ve hekim tükenmişliğini hafifletmekti.[72] Ancak, tıbbi ve sağlık beşeri bilimleri dersleri müfredata tam olarak bütünleştirilmekten ziyade, tıp eğitimine yardımcı/tamamlayıcı unsurlar olarak araçsallaştırılmaktan öteye gidemedi.[73] Bleakley'in ifadesiyle, beşeri bilimlerin bu ilk uygulaması, "stresli bir meslek olarak tıbbın, sanata ve beşeri bilimlere, bilimin zorlu konularından uzaklaşmak için bir rahatlama, dinlenme vesilesi olarak baktığını" öne sürüyordu.[74]

tıp/sağlık beşeri bilimleri ve sağlık ve tıp coğrafyası gibi alt alanları kapsamaktadır. Tıp ve sağlık beşeri bilimleri alanının gelişimi hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Alan Bleakley ve Therese Jones, "Appendix: Timeline of the Medical Humanities," *Medicine, Health and the Arts: Approaches to the Medical Humanities*, ed. Victoria Bates, Alan Bleakley ve Sam Goodman (Londra: Routledge, 2014), 281–83; Thomas R. Cole, Nathan Carlin ve Ronald A. Carson, *Medical Humanities: An Introduction* (New York, NY: CUP, 2014); Henry Borsook, "The Humanities in Medicine," *Humanitas: Readings in the Development of the Medical Humanities*, ed. Brian Dolan (San Francisco: UC Medical Humanities Press, 2015), 82–104; Brian Dolan, "One Hundred Years of Medical Humanities: A Thematic Overview," *Humanitas: Readings in the Development of the Medical Humanities,* ed. Brian Dolan (San Francisco: UC Medical Humanities Press, 2015), 1–30. Anlatı tıbbı, görsel tıp ve sağlık beşerîi bilimlerinin tanımları için, bkz. Ludmilla Jordanova, "Medicine and the Visual Arts," *Medicine, Health and the Arts: Approaches to the Medical Humanities*, ed. Victoria Bates, Alan Bleakley ve Sam Goodman (Londra: Routledge, 2014), 41–63; Rita Charon vd. ed., *The Principles and Practice of Narrative Medicine* (Oxford: OUP, 2017); Fiona Johnston, "Manifesto for a Visual Medical Humanities," 31 Temmuz 2018 tarihli blog yazısı, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://blogs.bmj.com/ medical-humanities/2018/07/31/manifesto-for-a-visual-medical-humanities/; Neha Mukunda vd., "Visual Art Instruction in Medical Education: A Narrative Review," *Med. Educ. Online* 24, no. 1 (2019):1558657.

71 Alan Bleakley, *Medical Humanities: Ethics, Aesthetics, Politics,* Critical Approaches to Health (Milton Park, Abbington, New York: Routledge, 2024), 21.

72 Tıp öğretimi ve uygulamasına daha insancıl bir yaklaşım kazandırma yönündeki bu ilgi, geçmişte William Osler (1849–1919) gibi akademisyenler tarafından da destek görmüştü. Bir hekim ve tarihçi olan Osler, geleceğin doktorlarının kendisi gibi hem doğa bilimleri hem de beşeri bilimler alanlarında donanımlı olması gerektiğine inanıyordu. Osler'in tıp ve tıbbi beşeri bilimler üzerindeki etkisi için bkz. Lucia Craxì, Simona Giardina ve Antonio Gioacchino Spagnolo, "*A Return to Humane Medicine: Osler's Legacy," Le infezioni in medicina* 25, no. 3 (2017): 292–97.

73 Bleakley, *Medical Humanities*, 19–20. Ayrıca, bkz. Alan Bleakley, "Towards a Critical Humanities," *Medical Health and the Arts: Approaches to the Medical Humanities,* ed. Victoria Bates, Alan Bleakley ve Sam Goodman (New York: Routledge, 2014), 22.

74 Bleakley, *Medical Humanities*, 23.

Bleakley ve diğerleri tarafından "eleştirel tıbbi beşeri bilimler" olarak tanımlanan tıbbi beşeri bilimlerinin "ikinci dalgası" 1980'lerde başladı.[75] İkinci dalganın savunucuları sıklıkla "tıbbi" tanımını terk ederek, bazı akademisyenlerce daha kapsayıcı ve daha az biyomedikal bir adlandırma olarak kabul edilen "sağlık beşeri bilimleri" terimini kullanmaktadır.[76] Durham Üniversitesi'nin Polyphony blog yazısına göre, eleştirel tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin hedefleri, geleceğin hekimlerinde empati ve kültürün geliştirilmesinin ötesine uzanır.

> Bu alandaki araştırmacılar, sağlık ve hastalıkla ilgili biyomedikal modellerin tüm gerçeği yansıtmadığını kabul etmektedir. Sanat, beşeri bilimler, fen bilimleri ve sosyal bilimlerin yöntem ve kaynaklarından yararlanarak, insanların sağlık ve hastalık deneyimlerini aydınlatmakta ve hastalık ve sağlık kavramlarının kültürler arasında nasıl oluşturulduğunu, değiştiğini ve farklılık gösterdiğini araştırmaktadır.[77]

Alanın bu yeni tanımlanan hedefleri, sağlık hizmetlerinin sosyal yapılarını, eşitsizliklerini ve kültürel önyargılarını, mimarisi ve tıp ve sağlıkla ilişkili maddi kültürü de dahil olmak üzere, hastane yatağından röntgen cihazına kadar anlamaya ve eleştirmeye çalışan daha geniş bir akademisyen grubu tarafından izlenmektedir. Beatriz Columina'nın, Avrupa'nın erken dönem sanatoryumlarının modernist mimarisi ile röntgen cihazının teknolojisi ve ekipmanı arasındaki ilişkiyi ele alan *X-Ray Architecture* adlı eseri, tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin bu ikinci dalgasının sadece bir örneğidir.[78] Colomina, araştırması ile sağlık, insan bedeni ve modernist mimarinin iç içe geçmişliği üzerine bir röportajında şu ifadede bulunur:

> Tam da röntgen sayesinde vücudumuzun içine bakabildiğimiz sırada mimarların da binaların içini "kemik yapılarına" kadar görebilmemizi istemesi beni büyüledi. Mies van der Rohe, "deri ve kemik" mimarisinden söz eder, röntgenlere hayranlık duyar ve hatta onları yayımlardı. Mies'in tüm estetiği bir röntgen estetiğidir. Bu röntgen görünürlüğü arzusu, mimari üzerinde muazzam bir etki yaratmıştır.[79]

Eleştirel tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin bir diğer hedefi ise, sosyal bilimler ve beşeri bilimler içinde tıp dünyasına yönelik daha eleştirel ve sorgulayıcı bir tutum geliştirmektir. *The Edinburgh Companion to the Critical Medical Humanities* başlıklı kitabının girişinde Anne Whitehead ve Angela Woods, eleştirel tıp ve sağlık beşeri bilimlerinde sorulan soruların ve verilen derslerin yalnızca hekimleri ve tıp öğrencilerini değil, üniversite müfredatındaki herkesi ve disiplin ya da mesleği ne olursa olsun sağlık sistemlerindeki eşitsizliklerle ilgilenen tüm bireyleri hedeflemesi gerektiğini ileri sürer. Mekânsal olarak, tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin bu ikinci dalgası, sağlık ve tıp coğrafyasıyla da iş birliği yaparak, sağlık mimarisi ve şifa alanları kategorilerine dahil edilebilecekler konusunda oldukça geniş bir çerçeve çizer. Belirtildiği üzere,

75 Eleştirel tıbbi beşeri bilimler üzerine en önemli makale derlemelerinden biri, Anne Whitehead ve Angela Woods'un (ed.), *The Edinburgh Companion to the Critical Medical Humanities* (Edinburgh: EUP, 2016) adlı eseridir.

76 Bleakley, *Medical Humanities*, 20. Tıp ve sağlık beşeri bilimlerinde kullanılan terminoloji için, bkz. Sari Altschuler, Jonathan M. Metzl ve Priscilla Wald, ed., *Keywords for Health Humanities* (New York: NYUPress, 2023).

77 "Durham Polyphony April 2025, Medical Humanities 101, 4," erişim tarihi 25 Mayıs 2025, https://thepolyphony.org/wp-content/ uploads/2025/03/The_Polyphony_brochure_Med_Hums_101.pdf.

78 Beatriz Colomina, *X-Ray Architecture* (Zürih: Lars Müller Publishers, 2019).

79 Drew Zeiba, "Architecture and Illness: Beatriz Colomina on Tuberculosis, Modernism, and COVID–19," *Pin-Up*, Bahar – Yaz 2020, erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://archive.pinupmagazine.org/articles/interview-beatriz-colomina-x-ray-architecture-drew-zeiba#35; Albena Yaneva, "Beatriz Colomina, X-Ray Architecture," *Ardeth* 8 (2021), erişim tarihi 3 Mayıs 2025, http://journals.openedition.org/ardeth/2498.

> ... eleştirel tıp ve sağlık beşeri bilimleri daha da ileri giderek, laboratuvar, okul politikası, edebi metinler gibi sağlık ve hastalık anlayışımız açısından eşit derecede önemli olabilecek yeni sahneleri ve mekânları araştırır. Bu odak genişlemesi aynı zamanda, beşeri ve sosyal bilimlerin kendi içinde tıbbi kavramları nasıl ele aldığını düşünmeye yönelik bir çağrıdır. Bu disiplinler, teorilerinde ve operasyonel süreçlerinde kendilerini tıbbi fikirlerle nasıl uyumlu hale getiriyor? Biyotıbbın hangi yönleri bu disiplinlerde öne çıktı ve hangileri yeterince temsil edilmiyor?[80]

1980'lerin sonuna gelindiğinde, dünya genelinde pek çok yeni tıp ve sağlık beşerî bilimleri dersi açılmıştı; ancak bu derslerin çoğu hâlâ tıp fakültelerine bağlıydı ve ağırlıklı olarak tıp öğrencilerine yönelikti. Bu durum, son kırk yılda Columbia Üniversitesi Tıbbi Beşeri Bilimler ve Etik Bölümü'nde anlatı tıbbı alanında çalışan Rita Charon ve meslektaşları gibi isimlerin çabaları sayesinde değişti. Bir iç hastalıkları uzmanı ve İngiliz edebiyatı akademisyeni olan Charon, 2000 yılında Columbia Üniversitesi'nde tıp ve sağlık beşeri bilimleri alanındaki en dikkat çekici programlardan birini başlattı. Bu program, edebi eserleri ve yaratıcı yazma uygulamalarını tıp ve sağlık hizmetleri eğitimine dahil etmektedir.[81] Charon'a göre; tıp öğrencileri, hekimler ve diğer sağlık çalışanları, edebiyatla eleştirel şekilde ilgilenerek ve kendileri yaratıcı yazma çalışmaları yaparak hastalarına karşı daha empatik olmalı, anlatı becerilerini ve kendi yaşamlarının kalitesini geliştirmelidir.[82]

Diğer tıp ve sağlık beşeri bilimleri programları, anlatı yerine görsel tıbbi beşeri bilimlere odaklanmıştır.[83] Bu programlarda, görsel sanat eserleri (genellikle edebî eserlerle birlikte) başlıca inceleme nesneleri olarak öne çıkarılır; müze ise sıklıkla sınıf veya laboratuvarın yerini alır.[84] Sanatçıların hastalık tasvirlerinin başlıca ilgi odağı olduğu erken dönem "teşhis" yaklaşımının ötesine geçen görsel tıp ve sağlık beşeri bilimleri, aynı zamanda Abigail Housen ve Philip Yenawine tarafından geliştirilen "Görsel Düşünme Stratejileri" (Visual Thinking Strategies – VTS) metodolojisi aracılığıyla sağlık çalışanlarının gözlem ve iletişim becerilerini geliştirmeyi hedeflemiştir.[85] Bu yaklaşım, empatiyi ve bireyin kendisini ve başkalarını anlama yetisini geliştirmek için çizim veya resim gibi yaratıcı uygulamalara katılımı teşvik eder.[86] Harvard Üniversitesi ile Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nin "Training the Eye: Improving the Art of Physical Diagnosis [Gözü Eğitmek: Fiziksel Teşhis Sanatını Geliştirme]" programı, ABD'de gör-

80 Anne Whitehead ve Angela Woods, "Introduction," *The Edinburgh Companion to the Critical Medical Humanities*, ed. Anne Whitehead ve Angela Woods (Edinburgh: EUP, 2016), 3.

81 Program hakkında bilgi için, bkz. Columbia University Department of Medical Humanities and Ethics at https:// www.mhe.cuimc.columbia.edu/division-narrative-medicine and https://news.columbia.edu/news/narrative-medi- cine-teaches-doctors-how-listen-patients-stories, erişim tarihi 5 Mayıs 2025.

82 Rita Charon, "Narrative Medicine: A Model for Empathy, Reflection, Profession, and Trust," *JAMA* 286, no. 15 (2001): 1897–902. Ayrıca, bkz. Rita Charon vd., *The Principles and Practice of Narrative Medicine* (New York: OUP, 2017).

83 Tıp ve sağlık beşeri bilimleri ile görsel kültür ve sanat tarihi arasındaki kesişim noktaları için, bkz. Jordanova, "Medicine and the Visual Arts," 53–75; Siobhan Conaty, "Art History," *Research Methods in Health Humanities*, ed. Craig M. Klugman ve Erin Gentry Lamb (Oxford: OUP, 2019), 100–14.

84 Ruth Slavin, Ray Williams ve Corinne Zimmermann, *Activating the Art Museum: Designing Experiences for the Health Professions* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2023). Ayrıca, bkz. "Art Museum and Medical School Partnerships Program Descriptions October 2022," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.utdallas.edu/dist/2/1389/ files/2024/08/2022-PROGRAM-DESCRIPTIONS_FINAL.pdf.

85 Bkz. "VTS," https://vtshome.org, erişim tarihi 3 Mayıs 2025. VTS teorisinin kısa bir açıklaması için, bkz. Philip Yenawine, "Thoughts on Visual Literacy," *Handbook of Research on Teaching Literacy through the Communicative and Visual Arts*, ed. James Flood, Diane Lapp ve Shirley Brice Heath (New York, NY: Macmillan Library Reference, 2017), 845–46.

86 Johnstone, "Manifesto." Ayrıca, bkz. Suzannah Biernoff ve Fiona Johnstone, "What Can Art History Offer Medical Humanities?," *Medical Humanities* 50, no. 3 (2014): 529–38.

sel tıp ve sağlık beşeri bilimlerini öğreten en erken sanat-müze işbirliklerindendir; bu programın ilk derslerinde 2004 yılında VTS metodolojisi kullanılmıştır.[87] 2022 yılı itibarıyla, Teksas Dallas Üniversitesi Edith O'Donnell Sanat Tarihi Enstitüsü, yalnızca ABD'de 125'ten fazla farklı sanat müzesi ve tıp fakültesi işbirliğini listelemiş olup bunun dünya genelinde de daha birçok örneği mevcuttur.[88] Günümüzde görsel tıp ve sağlık beşeri bilimleri dersleri üniversitelerin çeşitli bölümlerinde verilmekte; katılımcılar, engellilik, ruh sağlığı, çevre çalışmaları, öjenik, toplumsal cinsiyet ve kuir çalışmaları, bedenselleşme ve sağlık eşitsizliği mercekleriyle hem geçmiş hem de çağdaş sanat eserlerini incelemektedir.[89] Tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin bu özel yaklaşımının temelini oluşturan görsel analiz vurgusu, son dönemde duyusal çalışmalar ve şifa alanlarında ses, koku, tat ve dokunma duyularının etkisini dikkate alma gerekliliği tarafından sorgulanmaktadır. Victoria Bates'in İngiltere merkezli "Sensing Spaces of Healthcare: Rethinking the NHS Hospital [Sağlık Hizmeti Mekânlarını Hissetmek: NHS Hastanesini Yeniden Düşünmek]" projesi, araştırmaların duyu temelli yaklaşımları hastane ve iyileşme mekânları ve diğer sağlık mimarisi türlerinin yönetimine nasıl kattığını gösteren bir örnektir.[90] Victoria Bates'in bu kitabın önsözünde belirttiği gibi; tıp ve sağlık beşeri bilimleri, sağlık ve tıbbi coğrafya gibi yeni alanların katkılarının yanı sıra, terapötik peyzaj (veya "şifa verici ortam") kavramı ile duyusal çalışmalar ve çevresel beşeri bilimler alanlarından gelen katkılar, sağlık mimarisinin ve hastalık ve şifa alanlarının birçok biçimini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Avrupa, Birleşik Krallık, ABD ve Kanada ile karşılaştırıldığında, tıp ve sağlık beşeri bilimleri Türkiye'de nispeten yeni bir alan olup COVID–19 pandemisi sonrasında bu alana olan ilgi artmıştır.[91] Türkiye'de son on yılda açılan tıp beşeri bilimleri derslerinin büyük bölümü, geleceğin hekim ve hemşirelerini yetiştirmeye yönelik olarak tasarlanmıştır. Çoğunlukla tıp tarihçileri ya da deontologlar veya halk sağlığı uzmanları tarafından verilen bu dersler, tıp beşeri bilimlerinin önceki "birinci dalga"sının yöntemlerini yansıtmaktadır.[92] Daha önce de belirtildiği gibi, tıp tarihi alanı Türkiye'de on dokuzuncu yüzyılın ortalarına, Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir, bu da tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin, duyusal çalışmalar ve sağlık ve tıp coğrafyası gibi daha disiplinler arası ve çok disiplinli alanlarda gelişme potansiyelini oldukça umut

87 "Harvard Medical School. Training the Eye: Improving the Art of Physical Diagnosis (2015)," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https:// bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.utdallas.edu/dist/2/1389/files/2024/08/Harvard-Medical-School_Training-the-Eye.pdf; Anna Rita Cerqueira vd., "Visual Thinking Strategies in Medical Education: A Systematic Review," *BMC Med. Educ.* 23, no. 536 (2023), erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://doi.org/10.1186/s12909-023-04470-3.

88 "Art Museum and Medical School Partnerships Program Descriptions October 2022," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.utdallas.edu/dist/2/1389/files/2024/08/2022-PROGRAM-DESCRIPTIONS_FINAL.pdf.

89 Suzannah Biernoff ve Fiona Johnstone "What Can Art History Offer Medical Humanities?" 534–35'te, COVID–19 pandemisi sırasında ortaya çıkan ve görsel kültür ile tıp ve sağlık beşeri bilimlerinde yeni yönelimleri temsil eden üç projeden bahsetmektedir. Bu projeler şunlardır: Art Hx: Visual and Medical Legacies of British Colonialism; Visualizing the Virus; and Confabulations: Art History, Art Practice, Critical Medical Humanities. Sempozyumdaki konuşmacıların listesi ve konularını görmek için, bkz. "Call for Papers. Visualising the Medical Humanities: A Symposium," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://thepolyphony.org/2021/09/13/visualising-the-medical-humanities-a-symposium/.

90 Victoria Bates'in Sensing Spaces of Healthcare web sitesi ve blogu için, bkz. "Sensing Spaces of Healthcare," erişim tarihi 3 Mayıs 2025, https://hospitalsenses.co.uk. Bates'in hastanede gürültü üzerine yaptığı çalışma için bkz. Victoria Bates, *Making Noise in the Modern Hospital, Elements in Histories of Emotions and the Senses* (Cambridge, CUP, 2021).

91 Türkiye'de tıp tarihinin gelişimine ve bu alandaki önemli isimlere dair bir değerlendirme için, bkz. Günergun, "Medical History in Turkey," 1–15.

92 Whitehead ve Wood, "Introduction," 4–5.

verici kılmaktadır.[93] Tıp tarihi dersleri ilk olarak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Askeri Tıp Okulu müfredatına dahil edilmiştir. Tıp etiği (deontoloji) dersleri 1876 yılında müfredata entegre edilmiş ve gelecekteki hekimlere öğretilmiştir; o zamandan beri, halk sağlığı ile birlikte bu iki konu Türk üniversitelerinin tıp fakültelerinde sıklıkla birlikte öğretilmektedir. Son yirmi yılda Türkiye'deki birçok üniversitede tıp fakültesi müfredatının bu bölümüne sıklıkla tıp ve sağlık beşeri bilimleri dersleri eklenmiştir.[94]

Türkiye'de, "ikinci dalga" veya "eleştirel tıbbi beşerî bilimler"in ilgi alanına giren toplumsal meselelere odaklanan müfredatlar geliştirme girişimleri de olmuştur; bunların en kayda değerleri 2004 yılında Ankara'daki Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne ve 2011'de Acıbadem Üniversitesi'ne aittir. 2004'te Ankara'da başlatılan "halk sağlığı" ile birlikte "iyi hekimlik uygulamaları" dersini hazırlayanlar, bu dersin "sağlığı etkileyen faktörlere dair daha geniş bir algı sunmanın yanı sıra, sağlık eşitsizliklerinin temelleri ve bunların hastalığa nasıl yol açtığına dair kapsamlı bir kavramsal anlayış" sağladığını ifade etmişlerdir.[95] Ancak, Türkiye'de sunulan tıp ve sağlık beşeri bilimleri derslerinin çoğu, hâlen ilgili tıp fakültelerinin tıp tarihi/deontoloji bölümlerine bağlı olarak verilmekte ve üniversite müfredatındaki beşeri ve sosyal bilimler alanında çalışan diğer akademisyen ve öğrencilerle sınırlı bir etkileşim bulunmaktadır.[96]

Bu giriş yazısında daha önce bahsedilen, Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde geliştirilen tıp ve sağlık beşeri bilimleri dersleri bu duruma istisna teşkil etmektedir. Bu dersler, daha geniş lisans ve lisansüstü üniversite müfredatına entegre edilmesinin yanı sıra, bu kitapta olduğu gibi tüm disiplinlerden öğrencilere açık olup, kritik tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin "ikinci dalgası"nın son zamanlarda gündeme getirdiği birçok konuyu ele almaktadır.

Hastalık Mekânları, Şifa Alanları: Ortak Temalar ve Disiplinlerarası Bağlantılar

Hastalık Mekânları, Şifa Alanları: Çağlar Boyunca Anadolu'da Sağlık Hizmetlerinin Yapılanması başlıklı bu kitapta sunulan araştırmalar, geniş

93 Günümüzde sağlık coğrafyacıları çoğunlukla tıbbın güncel uygulamaları, mekânsallık ve toplumsal adaletle ilgilenmektedir. Ancak bu alanda, özellikle de geçmişin tedavi edici peyzajları üzerine daha fazla araştırma yapıldıkça, tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin yanı sıra mekânsallık ve sağlık ilişkisini daha nicel yaklaşımlarla inceleyen sağlık ve tıp coğrafyasına Türkiye'deki tıp tarihçilerinin gösterdiği ilgide de artış gözlemlenmektedir. Bkz. Tim Brown vd., *Health Geographies: A Critical Introduction* (Oxford: Wiley Blackwell, 2018).

94 İstanbul Üniversitesi'ndeki bu müfredat geliştirme çalışması için, bkz. Nuran Yıldırım ve Yeşim Işıl Ülman, "The Past and Present of Medical History and Ethics (Deontology) Teaching at Istanbul University," *Proceedings of the 37th International Congress on the History of Medicine (September 10–15, 2000, Texas, USA)*, ed. Chester R. Burns (Galveston, Tex.: UTMB, 2000), 237–43. Türkiye'de birçok önemli tıp tarihçisi bulunmaktadır; bu alandaki yayınlar hakkında kapsamlı bir inceleme için ilgili bibliyografik kaynaklara başvurulması önerilir. Örn., bkz. Özaydın, "Some Landmarks," 26–29; Çavdar ve Karcı, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması'nda Dair Bibliografik bir Deneme," 255–86; "Edebiyattan Tıp Tarihine Uzun İnce Bir Yol: Festschrift in Honor of Nuran Yıldırım I," ed. Nükhet Varlık, özel sayı *J. Turk. Stud.* 55 (2021).

95 Melih Elçin vd., "The First Medical Humanities Programme in Turkey," *Medic. Educ.* 40, no. 3 (2006): 278. 2021 yılında başlatılan Elif Vatanoğlu Lutz'un "Oxytocin Medicine and Art Platform"u da dahil olmak üzere, İstanbul'da tıp beşeri bilimleri alanında platformlar, dergiler ve merkezler geliştirmeye yönelik kayda değer çabalar da olmuştur. Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi, BETİM, 2012 yılında kurulmuş olup, bağlı olduğu *Journal of Health and Society* dergisi 2016 yılında ilk sayısını yayımlamıştır. Bkz. Hakan Ertin, "Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi (BETİM)," erişim tarihi 18 Temmuz 2025, https://www.medipol.edu.tr/sites/default/files/document/SD_41_62-63.sayfalar_Hakan_Ertin.pdf. *The Journal of Health and Culture*'ın ilk sayısı hakkında bilgi için bkz. İlhan İlkılıç (2016), https://www.academia.edu/26650490/Journal_of_Health_and_Culture_Editors_Advisory_Board, erişim tarihi 18 Temmuz 2025.

96 Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde, 2024–2025 akademik yılında sunulan "Tıp Beşeri Bilimleri" dersinin dört haftalık modülü, tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin tıp tarihi ve deontoloji müfredatının entegre bir parçası olmaktan ziyade yardımcı bir ders olarak öğretilmeye devam ettiğini göstermektedir. Bkz. "YEAR 1 (2024–2025) Module 5: MEDICAL HUMANITIES (17.03.2025–11.04.2025)," erişim tarihi 25 Mayıs 2025, https://www.medicine.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/121/2024/10/2024-2025-TERM-I-Modul-5-MEDICAL-HUMANITIES-Haftalik-Ders-Programi.pdf.

bir kaynak yelpazesini ve çeşitli metodolojileri yansıtmaktadır.[97] Bu kitaba katkıda bulunan yazarlar, karşılaştırmalı edebiyat, arkeoloji, sanat ve mimarlık tarihi, medya çalışmaları, sosyoloji, çevre beşeri bilimler, dilbilim, antropoloji, sağlık ve tıp coğrafyası, koruma bilimleri ve tarih gibi çeşitli disiplinlerden gelmektedir. Geçmişin farklı dönemleri üzerinde çalışmakta ve Anadolu ile çevresinde sağlık mimarisi, şifa ve hastalıkla ilgili yerlerin ve mekânların çok çeşitli örneklerini incelemekte, hatta kurmaca edebiyatın hayali mekânlarını da araştırmaktadırlar. Bununla birlikte, eleştirel tıp ve sağlık beşerî bilimleri ile ilişkili alanlarda ortak bazı yaklaşımlar ve ilgiler, onları bir araya getirmektedir. Bu araştırmalarda kullanılan belgeler arasında arşiv metinleri, tarihsel kronikler, sözlü tarihler, arkeolojik kazılardan çıkan maddi kalıntılar, romanlar, şiirler, reklamlar, posta pulları, ambalajlar, fotoğraflar, bina planları, inşaat kayıtları ve çocuk kitapları illüstrasyonları yer alır. Kaynak ve metodolojilere yönelik son derece kapsayıcı bir yaklaşım benimseyen bu çalışma, aynı zamanda şifa ve hastalığın yalnızca hastanelerde değil; ev, topluluğa ait hamam, bahçeler ile tapınak, kilise ve cami gibi ritüel ve dini uygulama mekânları dahil olmak üzere çeşitli yerlerde tezahür ettiğini göstermektedir. Eleştirel tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin güncel temalarını ele alan bölümlerin önemli bir kısmı; doğa ve sağlık ilişkisini, terapötik peyzajları, çevresel etkileri ve suyun sağlık mimarisindeki rolünü incelemektedir. "Kullanıcı deneyimi" ise birçok yazar tarafından, şifa ile bağlantılı hareket, ritüel, performatif uygulamalar ve bedenselleşme olguları aracılığıyla incelenmiştir. Son olarak, duyusal gözlemler ve deneyimler, sağlık mimarisi ve şifa mekânlarına ilişkin birçok çalışmayı şekillendirmektedir. *Hastalık Mekânları, Şifa Alanları*'nın, dünyanın böylesine önemli bir bölgesinde sağlık mimarisi ile iyileşme ve hastalık mekân ve alanlarına dair mevcut anlayışı ve tanımları genişletmesi; aynı zamanda Türkiye'de ve ötesinde tıp ve sağlık beşeri bilimleri alanının gelişimine katkıda bulunması umudunu taşımaktayız.

Farklı Kaynaklar ve Metodolojilerle Şifa Alanları

Hastaların dinlendiği, tedavi gördüğü ve iyileşebildiği mekânlar ve alanlar çeşitli biçimler alırdı. Greko-Romen *Asklepieion*'ları[98] gibi eski kült merkezleri, Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi manastırları[99] gibi çeşitli sağlık kurumları bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca, Orta Çağ'da Batı'nın ve Anadolu Selçuklu hastaneleri dahil olmak üzere İslam dünyasının hastaneleri,[100]

97 Halil Tekiner, tıp ve sağlık uygulamalarının kültürel bağlamdan etkilendiğini vurgulayarak şu görüşü savunur: "Özerklik ve doğruluk gibi Batı biyoetik ilkeleri, Batılı olmayan kültürel değerlerle çatışabilir; yaşamın sonu bakımı, kürtaj ve genetik mühendisliği gibi konulardaki tutumlar ise kültürler arasında önemli farklılıklar gösterebilir." Bkz. Halil Tekiner, "Letter to the Editor, Cultural Context in Medical Humanities: Lessons from Turkey," *AJM* 130, no. 4 (2017): e159. Ayrıca, bkz. Claire Hooker ve Estelle Noonan, "Medical Humanities as Expressive of Western Culture," *Med.Humanit*. 37, no. 1 (2011): 79–84.

98 Antik kült yerleri ile şifa arasındaki bağlantı için, bkz. Michael T. Compton, "The Union of Religion and Health in Ancient Asklepieia," *JORH 37*, no. 4 (1998): 301–12 ve "Part II Cult Places and Healing," *Rethinking the Concept of "Healing Settlements": Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', 17th March 2016*, ed. Maddalena Bassani, Marion Bolder-Boos ve Ugo Fusco, Archaeopress Roman Archaeology 52 (Oxford: Archaeopress Publishing, 2019), 113–171. *Asklepieion*'lar için, bkz. örn., Milena Melfi, *I santuari di Asclepio in Grecia. Vol. 1*, Studia Archaeologica 157 (Rome: L'Erma di Bretschneider, 2007).

99 Miller, "Byzantine Hospitals," 53–63; Miller, *The Birth of the Hospital;* John Scarborough ve Alice-Mary Talbot, "Hospital," *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan (New York: OUP, 1991), 951. Manastır yaşamı ve hastanelerin kökeni hakkında, bkz. Cilliers ve Retief, "The Evolution of the Hospital from Antiquity to the End of the Middle Ages," 63; Crislip, *From Monastery to Hospital*.

100 Daha fazla bilgi için bkz. Horden, "The Earliest Hospitals," 361–89; Retief and Cilliers, "The Evolution of Hospitals from Antiquity to the Renaissance," 213–32. Akıl hastaneleri için, bkz. Christian Laes, "Mental Hospitals in Pre-Modern Society: Antiquity, Byzantium, Western Europe and Islam. Some Reconsiderations," *Gender, Memory, and Identity in the Roman World*,

Osmanlı sağlık kurumları[101] ve modern hastaneler[102] de yüzyıllar boyunca sağlık hizmetlerinde önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte, hekim muayenehaneleri, eczaneler ve özel konutlar[103] gibi kişisel mekânlar da; hamamlar, kaplıcalar, şifalı sular ve diğer doğal özellikler gibi sağlıkla ilgili müdahalelerin gerçekleştiği diğer ortamlar arasında yer alabilmekteydi.[104] Bu kitaptaki bölümlerin çoğunun odağında, antik çağlardan modern zamanlara kadar şifa vermek amacıyla inşa edilmiş ve geliştirilmiş sağlık hizmetleri, şifa ve hastalıkla ilgili yapılı çevrenin farklı tezahürleri yer almaktadır. Ancak, bu tür somut şifa, hastalık ve sağlık mekânlarının yanı sıra, terapötik peyzajlar gibi daha soyut ve sınırları belirgin olmayan sağlıkla ilişkili diğer alanlar da araştırılmaya değerdir.[105]

Bu tür farklı alanların ve yerlerin düzenini, işleyişini ve tarihini anlamak için çeşitli kaynak malzemeler mevcuttur. Şifa tapınaklarından[106] adak sunularına[107] uzanan farklı türdeki maddi kanıtların yanı sıra, antik dünyadaki tıbbın çeşitli yönleri yazılı kaynaklar vasıtasıyla incelenmektedir.[108] Klasik, Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'ne ait birincil yazılı kaynaklar arasında Hipokrat metinleri ve hastalıklar, semp-

ed. Jussi Rantala (Amsterdam: AmsterdamUP, 2019), 301–24. Orta Çağ İslam hastanelerine örnek için, bkz. Tabbaa, "The Functional Aspects," 95–119; Ragab, *The Medieval Islamic Hospital.* Selçuklu hastanelerine örnek için, bkz. A. Süheyl Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri," *Malazgirt Armağanı* (Ankara: TTK Basımevi, 1972), 9–32; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*; Suzan Yalman, "Hospitals and Philanthropy in Seljuk Anatolia," *Philanthropy in Anatolia through the Ages. The First International Suna & İnan Kıraç Symposium on Mediterranean Civilizations March 26–29, 2019. Antalya. Proceedings,* ed. Oğuz Tekin, Christopher H. Roosevelt ve Engin Akyürek (İstanbul: KUP, 2020), 167–81.

101 Bkz. örn., Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*; Miri Shefer, "Charity and Hospitality: Hospitals in the Ottoman Empire in the Early Modern Period," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer (Albany: SUNY Press, 2003), 121–43; Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500–1700* (Binghamton, N.Y.: SUNY Press, 2009).

102 Cor Wagenaar vd., *The Architecture of Hospitals;* Murphy, *The Architecture of Health.*

103 Ralph M. Rosen, "Spaces of Sickness in Greco-Roman Medicine," *Medicine and Space. Body, Surroundings and Borders in Antiquity and the Middle Ages,* ed. Patricia A. Baker, Han Nijdam ve Karine van 't Land, Visualising the Middle Ages 4 (Leiden: Brill, 2012), 227–43.

104 İyileşme ve hastalıkla ilgili yerlerin ve alanların suyla ilgili özellikleri için bkz. bu bölümde "Şifalı Mekânlar: Doğa, Çevre ve Su."

105 Bkz., örn., Gavin J. Andrews, "(Re)Thinking the Dynamics between Healthcare and Place: Therapeutic Geographies in Treatment and Care Practices," *Area* 36, no. 3 (Eylül 2004): 307–18; Timothy Darvill, Vanessa Heaslip ve Kerry Barrass, "Heritage and Well-Being. Therapeutic Places, Past and Present," *Routledge Handbook of Wellbeing*, ed. Kathleen Galvin (Londra: Routledge, 2018); Toby Sutcliffe, "Therapeutic Landscapes Past and Present: The Mental Health Context," *Historic Landscapes and Mental Well-being,* ed. Timothy Darvill vd. (Oxford: Archaeopress, 2019), 37–43. Klasik Antik çağda, terapötik peyzajların rolü, örneğin *Asklepion*'ları çevreleyen peyzajlarla ilişkili olarak incelenmiştir, bkz. Anne-Lieke Brem, "Een retraite voor zieken. Genezingscentra in therapeutische landschappen in het Oude Griekenland (ca. 500–200 voor Christus)," *TMA* 59 (2018): 16–23.

106 Greko-Romen Dönem'e dair bu tür alanların odağında *Asklepion*'lar yer almaktadır. *Asklepios* kutsal alanları için bkz. dipnot 98.

107 Bu adaklar arasında en fazla araştırılanı anatomik adaklardır: bkz. örn., Steven M. Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs as Evidence for Specialization at Healing Sanctuaries in the Ancient Mediterranean World," *AJHMS* 1, no. 1 (2014): 47–62; Jane Draycott ve Emma-Jayne Graham, ed., *Bodies of Evidence: Ancient Anatomical Votives Past, Present and Future. Medicine and the Body in Antiquity* (Londra, New York: Routledge, 2016); Jessica Hughes, *Votive Body Parts in Greek and Roman Religion*, Cambridge Classical Studies (Cambridge: CUP, 2017).

108 Seçilmiş yazılı kaynaklar için, bkz. James Longrigg, *Greek Medicine from the Heroic to the Hellenistic Age. A Source Book* (New York: Routledge, 1998); Kristi Upson-Saia, Heidi Marx ve Jared Secord, *Medicine, Health, and Healing in the Ancient Mediterranean (500 BCE–600 CE). A Sourcebook* (Oakland, California: UCPress, 2023).

tomları, nedenleri ve tedavileri[109] ile yasal düzenlemeleri[110] ele alan diğer tıbbi araştırmalar yer alır. Ayrıca, papirüs belgeleri[111] ve yazıtlar,[112] antik tıbbın mekânsal bağlamlarında nasıl geliştiğini ve tıbbi uygulamaların nasıl deneyimlendiğini anlamaya yardımcı olur. Bununla birlikte, antik tıp araştırmacıları genellikle ya filolojik-edeb ya da arkeolojik-mimari bir perspektif uygulayarak bu özel kaynak kategorileri üzerinde ayrı ayrı durmuştur.[113] Sonuç olarak, geçmişteki yaşama dair daha bütüncül bir anlayışa ulaşmak için farklı veri setlerini bütünüyle entegre eden çalışmalara hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır.[114] Bu kitaptaki bölümler her biri farklı metodolojilerle ele alınan çok çeşitli kanıt türlerini bir araya getirerek, farklı zaman dilimlerindeki sağlık ve hastalığın mekânsal yönlerine ışık tutar. Tıp ve sağlık beşeri bilimlerinin temelini oluşturan bu bütünleşik bakış açısı, hastalık ve sağlık hizmetlerinin mekânsal özelliklerini kapsamlı şekilde anlamayı mümkün kılar.

Ulrich Mania'nın Pergamon *Asklepieion*'u örneği üzerinden gösterdiği üzere, son yıllarda, mimari ve altyapı kalıntılarının (yeniden) analizi[115] ile arkeolojik ve jeofizik araştırma sonuçları gibi çeşitli saha tekniklerinin entegrasyonu verimli sonuçlar vermiştir. Bu metodolojilerin yanı sıra veya bunlarla birlikte, Inge Uytterhoeven'in bölümünde Roma ve Geç Antik Dönem tuvalet kanalizasyonlarının incelenmesi gibi arkeometrik verilerin entegrasyonu ve Estée Dvorjetski'nin Roma ve Geç Antik Dönem Filistini'nden çeşitli türde adak eşyalarına uyguladığı küçük buluntuların incelenmesi ve ikonografik analizler, sağlık ve hijyenle ilgili alanların kullanımını daha iyi anlamamızı sağlamıştır. Ayrıca, Ulrich Mania, Inge Uytterhoeven ve Estée Dvorjetski, tüm bu farklı verileri edebi metinler ve yazıtların sunduğu bilgilerle birleş-

109 Bkz. örn., James Cross, *Hippocratic Oratory. The Poetics of Early Greek Medical Prose* (Oxen, New York: Routledge, 2018). Bizans dünyası için, bkz. örn., Helen Christopoulou-Aletra ve Niki Papavramidou, "'Diabetes' as Described by Byzantine Writers from the Fourth to the Ninth Century AD: The Graeco-Roman Influence," *Diabetologia* 51 (2008): 892–96; Barbara Zipser, *Medical Books in the Byzantine World*, EIKASMOS Studi Online 2 (Bologna: EIKASMOS, 2013); Steven M. Oberhelman, "Toward a Typology of Byzantine and Post-Byzantine Healing Texts," *AJHMS* 2, no. 2 (2015): 133–46; David Bennett, *Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals. A Study of the Extant Formularies*, Medicine in the Medieval Mediterranean (Londra: Routledge, 2016).

110 Bkz. örn., Louise Cilliers, "Public Health in Roman Legislation," *Acta Classica* 36 (1993): 1–10.

111 Bkz. örn., Isabella Andorlini, ed., *Trattato di medicina su papiro* (Firenze: Istituto Papirologico G.Vitelli, 1995); Marie-Hélène Marganne, "Médecine grecque et papyrologie: bilan et perspectives," *La médecine grecque antique. Actes du 14ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 10 & 11 octobre 2003*, ed. Jacques Jouanna ve Jean Leclant (Paris: AIBL, 2004), 235–51; Nicola Reggiani, ed., *Greek Medical Papyri: Text, Context, Hypertext* (Berlin: De Gruyter, 2019).

112 *Asklepios iama*'ları (mucizevi iyileşme anlatıları) için bkz. örn., Maria Girone ve Maria Totti-Gemünd, Ἰάματα. *Guarigioni miracolose di Asclepio in testi epigrafici* (Bari: Levante Editori, 1998); Hedvig von Ehrenheim, "Causal Explanation of Disease in the Iamata of Epidauros," *Kernos* 32 (2019): 101–18.

113 Brill's Studies in Ancient Medicine serisi, başta belirli tıp yazarları, metin edisyonları ve çevirileri üzerine yapılan çalışmalar olmak üzere, ağırlıklı olarak yazılı kaynaklara odaklanmakta ve arkeolojik materyalleri çok daha sınırlı ölçekte bütünleştirmektedir.

114 Baker, *The Archaeology of Medicine* adlı çalışmasında küçük buluntular ve şifa mekânları gibi arkeolojik verilerin ve bilimsel analiz sonuçlarının yanı sıra, yazılı ve ikonografik kaynakları da incelemesine dahil etmiştir. Bu şekilde bütüncül bir diğer araştırma ise Donald A. Russell, Michael Trapp ve Heinz-Günther Nesselrath, ed., *In Praise of Asclepius. Aelius Aristides, Selected Prose Hymns* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016) başlıklı çalışmadır. Bu çalışma, Aristides tarafından Asklepios'a düzyazı olarak yazılmış üç ilahinin yeni açıklamalı İngilizce çevirisinin yanı sıra, metinleri farklı açılardan değerlendiren bazı bölümler de içermektedir (örn. Robert Parker tarafından düzyazı ilahilerde din, Milena Melfi tarafından Pergamon *Asklepion*'unun arkeolojisi ve Florian Steger tarafından Pergamon *Asklepion*'unda bir hasta olarak Aristides).

115 Pergamon *Asklepion*'una ait arkeolojik kanıtlar için, bkz. örn., Milena Melfi, "The Archaeology of the Asclepieum of Pergamum," *In Praise of Asclepius. Aelius Aristides, Selected Prose Hymns*, ed. Donald A. Russell, Michael Trapp ve Heinz-Günther Nesselrath (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 89–113.

tirmenin; Klasik ve Geç Antik Çağ'ın sağlıkla ilgili mekânlarını daha geniş tarihsel çerçevelere oturtmaya, fiziksel görünümlerini ve inşa tarihlerini tespit etmeye, tanımlamaya ve işlevlerini anlamaya olanak sağladığını göstermektedir. Şifa komplekslerindeki mimari yapıları inşa ettiren hâmilerin isimlerinin yer aldığı onurlandırma yazıtları sayesinde, bu inşaat faaliyetlerini yöneten kişiler hakkında daha fazla bilgi edinmemiz mümkün olabilmektedir. Örneğin, Ulrich Mania'nın işaret ettiği gibi Pergamon'da, Claudius Charax tarafından finanse edilen kutsal alanın giriş kapısı ve Lucius Rufinus tarafından finanse edilen Zeus-Asklepios'un dairesel planlı tapınağı da dahil olmak üzere, *Asklepieion*'daki çeşitli yapıları üst sınıf mensupları finanse etmiştir. Ayrıca, epigrafik kaynaklar sayesinde, Estée Dvorjetski'nin Filistin örneğinde gösterdiği gibi, şifa tanrılarına sunulan belirli adakları adayan kişilerin isimlerine de ulaşmamız mümkün olabilmiştir.

Tyler Wolford ve Paul Magdalino, bölümlerinde; edebi kaynaklar ile maddi kanıtların benzer bir kombinasyonunun, kısmen arkeolojik olarak korunmuş Geç Antik Çağ ve Bizans hastaneleri ile revirli manastırların[116] yanı sıra Konstantinopolis'teki Hodegon ve Pege'nin kutsal kaynakları gibi iyileştirici işlevi olan su alanlarının görünümünü, anlamını ve işleyişini anlamak için büyük önem taşıdığını göstermektedir.[117] Bizans'ın başkentindeki örneklerinin yanı sıra imparatorluğun diğer bölgelerindeki manastırlardan da bilinen *typika* (manastır tüzükleri), yazılı kanıtların önemli bir grubunu oluşturur.[118] Ayrıca Tyler Wolford, manastır kurucularının yaşamlarını ve manastırın sağlıkla ilgili mekânlarındaki faaliyetler hakkında bilgi edinmek için, altıncı yüzyıl hagiografı Skythopolisli Kyrillos gibi antik yazılı kaynaklara başvurmuştur.[119] Paul Magdalino'nun çalışmasında ise, dokuzuncu/onuncu yüzyıl Konstantinopolisi'nde sağlık hizmetlerinin organizasyonunu anlamak için mevcut başlıca devlet hastanelerini listeleyen ve bir tür saray tören protokolleri derlemesi olan *Seremoniler Kitabı* benzersiz bir kaynak teşkil etmektedir.[120]

Suzan Yalman ve Gülşen Dişli'nin belirttiği gibi, Selçuklu sağlık kurumlarına ilişkin çalışmalar da farklı kaynakların kombinasyonundan eşit derecede faydalanabilmektedir. Mimari kalıntılar ve inşaat faaliyetlerinde rol alan kişiler hakkında bilgi veren kitabelerin yanı sıra, vakfiyeler de on üçüncü yüzyıl Selçuklu hastaneleri, tıp okulları ve ilgili binalar hakkında önemli bir kaynaktır. Osmanlı dünyası içinse, Miri Shefer-Mossensohn'un bölümünde analiz edilen, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi* gibi edebi metinler, arşiv kaynaklarından elde edilen veriler ve arkeolojik ve mimari kanıtlarla birlikte kullanılabilmektedir.

116 Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi Filistin manastırları için, örn. bkz. Yizhar Hirschfeld, "The Monasteries of Palestine in the Byzantine Period," *Christians and Christianity in the Holy Land: From the Origins to the Latin Kingdoms*, ed. Ora Limor ve Guy G. Stroumsa, Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 5 (Turnhout: Brepols Publishers, 2006), 401–19; Tyler Wolford, "The Hospitals of the Monastery: Contextualizing the *Nosokomeion* and *Xenodocheion* in the Monasteries of Late Antique Egypt and Palastine" (Yüksek Lisans tezi, Koç Üniversitesi, 2014). Bizans Dönemi için, örn. bkz. Miller, "Byzantine Hospitals," 53–63.

117 Daha fazla bilgi için, bkz. Alice-Mary Talbot, "Holy Springs and Pools in Byzantine Constantinople," *Istanbul and Water*, ed. Paul Magdalino ve Nina Ergin, ANES Suppl. 47 (Leuven: Peeters Publishers, 2015), 162–71.

118 Örneğin, 1136 yılında (II. John Komnenos döneminde) Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'nın *typikon*'u için, bkz. Paul Gautier, "Le Typikon du Christ Sauveur Pantokrator," *REB* 32 (1974): 1–145; Robert Jordan, "28. Pantokrator: *Typikon* of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ *Pantokrator* in Constantinople," *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. John Philip Thomas, Angela Constantinides Hero ve Giles Constable, DOS 35 (Washington DC: DO, 2002), 725–81.

119 Kyrillos'un eserleri için, bkz. Eduard Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis* (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1939).

120 Gilbert Dagron ve Bernard Flusin, ed., *Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies*, CFHB 52 (Paris: ACHC- Byz, 2020), 1:312–21 (metin ve çeviri), 4:1, 333–41 (yorum); Ann Moffatt ve Maxene Tall, *Constantine Porphyrogennetos, The Book of Ceremonies; with the Greek Edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1829), BA 18 (Canberra: AABS, 2012), 1:171–77.

Bu kitapta özellikle ele alınan Anadolu'nun daha yakın dönemleri, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları için kaynak kategorileri geniş ve çeşitlidir: Bu kaynaklar, özel olarak inşa edilmiş sanatoryum mimarisi ve pavyon tipi hastaneler gibi makro ölçekli yapılardan, posta pulu gibi mikro ölçekli anıtlara veya bir romanda tasvir edilen hayali bir hastane ortamına kadar uzanmaktadır. Pullar, resimli kitaplar, reklamlar, ambalajlar, tabelalar, takvimler, anı defterleri, kartpostallar ve çocuk kitapları gibi sıklıkla göz ardı edilen ve yayımlanmamış materyalleri bir araya getiren Ilgım Veryeri Alaca, Esra Becan ve Yücel Yanıkdağ, yoğun ikonografik analizler (ve görsel tıp ve sağlık beşeri bilimlerinde sıklıkla kullanılan bir yöntem olan görsel düşünme stratejileri [VTS]) yoluyla, okuryazarlığın önemli bir sorun olduğu bir dönemde insanları sağlıkla ilgili konularda bilinçlendirmek için iletişim aracı olarak kullanılan çok çeşitli medya biçimlerini ortaya koymaktadır. Lucienne Thys-Şenocak ve Uğurgül Tunç'un Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi İstanbulu'nda Birleşik Devletler'in sağlık projelerindeki rolüne dair katkılarında gösterildiği gibi; fotoğraflar, mimari çizimler, arşiv belgeleri ve sözlü tarihler, daha yakın dönem hastaneleri, tıp fakülteleri ve hemşire evlerinin tarihini anlamamızı kolaylaştırırken; Ceyhun Arslan'ın tartıştığı Peyami Safa'nın *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1929–1930) gibi modernist edebi eserler, dönemin ruhunu ve sağlık ve hastanelere dair algıları daha hayali ve edebi bir biçimde yansıtmaktadır. Ne yazık ki, mevcut kanıtlar, daha yakın dönem sağlık kurumları için bile yetersiz ve dağınık olabilmektedir. Fatih Artvinli'nin gösterdiği üzere, 1924'te inşa edilen Heybeliada Sanatoryumu'nda sayısız arşiv malzemesi, kapsamlı bir kütüphane ve bir tıp tarihi müzesi yangın ve ihmal nedeniyle trajik bir şekilde kaybedilmiştir.

Şifalı Alanları: Doğa, Çevre ve Su

Son yıllarda, farklı dönemlerdeki şifa alanları üzerine çalışan akademisyenlerin tıp ve sağlık beşeri bilimleri, çevresel arkeoloji, çevresel beşeri bilimler, tarih ve sağlık coğrafyası gibi alanlara daha fazla yönelmekte olduğu gözlemlenmektedir. Bu araştırmaların odak noktalarından biri de, doğal çevrenin geçmişteki yaşam ve halk sağlığı üzerindeki etkisi ve eski çağlardan modern zamanlara kadar insanların çevrelerine uyum sağlama ve bu çevreleri kullanma biçimleri olmuştur.[121]

Klasik çağlarda insanlar, iyi bir yaşam sürmenin temel koşulunun uygun ve "sağlıklı" bir mekân seçmek olduğunu biliyordu. Sayısız Antik Yunanca ve Latince metin kaynakları arasında, MS 2. yüzyılda yaşamış ve Hipokratik geleneğe bağlı bir yazar olan Celsus gibi tıp yazarları, kentler için uygun meteorolojik koşulların önemini vurgulamış ve yerleşimlerin planlanmasında doğru yönlendirmenin gerekliliğine dikkat çekmiştir (Celsus, *Med.* 2.1.3–4, 2.1.10–11).[122] Aynı şekilde, şifa mekânları da iyi seçilmiş doğal ortamlara entegre edilmiştir.[123] Ulrich Mania'nın bölümünde açıkça görüldüğü üzere, Pergamon örneğinde olduğu gibi, *Asklepieion*'ların çevre peyzaja entegre edilmesi ve kutsal alanların tasarımı, bu şifa komplekslerinin daha geniş çevrelerinin önemli bir parçası haline geldiğini ve nehirler ile kaynaklar gi-

121 Örn., bkz. Catharine Ward Thompson, "Linking Landscape and Health: The Recurring Theme," *Landsc. Urban Plan.* 99 (2011): 187–95. Bizans Dönemi için, örn. bkz. John Haldon vd., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology," *JIH* 45, no. 2 (2014): 113–61; Lee Mordechai, "The Justinianic Plague: Pressing Questions, Interdisciplinary Answers," *Winds of Change*, ed. Christopher H. Roosevelt ve John Haldon, 15th International ANAMED Annual Symposium: Environment and Society in Anatolia (İstanbul: KUP, 2021), 187–218. Osmanlı Dönemi için, örn., bkz., Onur İnal, "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview," *J. Ottoman Stud.* 38 (2011): 1–25. Ayrıca, bkz., Amber Abrams, Victoria Bates ve Rocio Gomex, ed., *Architecture and Urbanism as Conservation* (Londra: Routledge, 2026).

122 Cornelis van Tilburg, "A Good Place to Be: Meteorological and Medical Conditions in Ancient Cities," *Mnemosyne* 68 (2015): 794–813.

123 Epidauros ve Nemea için, bkz., Natalie M. Susmann, "Moving down the Mountain: Pathways for Sacred Landscape Transformation at Ancient Epidaurus and Nemea," *Time and Mind* 14, no. 1 (2021): 73–109.

bi yakın çevrelerindeki doğal avantajlardan ve özelliklerden yararlandığını göstermektedir.

MÖ birinci yüzyılda yaşamış olan mimar Vitruvius'un eseri (Vitr., *De Arch*. 6.1.1–2), "sağlıklı" bir yerleşim planının, özel konutlar da dahil olmak üzere, bireysel yapıların planlanmasında da önemli bir rol oynadığını göstermektedir.[124] Genç Plinius'un MS birinci–ikinci yüzyılda betimlediği Toskana Villası (*Ep.* 5.6.1–5) gibi, çeşitli Roma ve Geç Antik Çağ villalarının tasvirleri, üst sınıf konut sahiplerinin evin konumu ile sağlıklı yaşam alanı arasındaki bağlantının farkında olduğunu göstermektedir.[125]

Benzer şekilde, Bizans Dönemi'nde sokakların ve müstakil konutların düzeni hava akışı, termal koşullar ve gün ışığı gibi çevresel faktörler gözetilerek belirlenmekteydi.[126] Bazı durumlarda, doğanın sağlıklı özelliklerinden başka unsurlar da bir yapı yerine karar verirken (ayrıca) belirleyici faktörler olabilmiştir. Bu durum, Geç Antik Çağ ve Bizans manastır yaşamında görülmektedir: Asketizme verilen önem nedeniyle keşişler, dağlar ve çöller gibi "vahşi" doğal unsurların tipik olduğu bölgeler tercih etmişlerdir.[127]

Sağlıklı hava, iklim ve çevreye ilişkin kaygılar, Orta Çağ, erken modern ve modern dönemlerde de önemini korumuştur. Suzan Yalman'ın aktardığı gibi, on üçüncü yüzyıl Çankırı Selçuklu Hastanesi'nin konumunun—yakınındaki dere ve ormanın varlığı göz önüne alındığında—bilinçli bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Miri Shefer-Mossensohn, dört yüzyıl sonrasında Evliya Çelebi'nin havayı, ılıman iklimi, mekânı ve refahı birbiriyle ilişkili bir bütün olarak ele alışını inceler. Paralel olarak, Osmanlı şifa komplekslerinin planı da, nehirlerin yakınlığı, rüzgarlar, güneş ışığı, iklim ve öngörülen şifa yöntemleri gibi belirli çevresel koşullara uyumlu olarak, özel termal ve aydınlatma koşulları, havalandırma ve akustik oluşturacak şekilde tasarlanırdı.[128] Ayrıca, Gülşen Dişli'nin vurguladığı gibi, Klasik Osmanlı ve önceki Selçuklu hastanelerinin mimarları dayanıklı, yerel malzemeler seçerek ve enerji verimli inşaat teknikleri ve pasif enerji kullanımını teşvik eden tasarımlar kullanarak, sürdürülebilirliğe katkı sağlayan mimari araçları bilinçli olarak uygulamışlardır. Bunun yanı sıra, doğa açık avlulardaki tıbbi bahçeler şeklinde hastanelere dahil edilebilmekteydi. Hoş kuş seslerinin duyulabildiği mekânlar olan bu bahçeler, temiz hava ve doğal ışık kaynaklarıydı ve aynı zamanda o dönem tedavide kullanılan çeşitli tiryakların bileşeni olabilecek güzel kokulu bitkilerle bezeliydi.[129]

Yirminci yüzyılın ilk yarısında İstanbul Prens Adaları'nda inşa edilen sanatoryumlarda görüldüğü gibi, modern sağlık kurumlarının geliştirilmesinde iklimsel ve coğrafi özellikler de dikkate alınmıştır. Fatih Artvinli, kendine özgü iklim koşulları ve doğal yapısı nedeniyle sanatoryum inşası için adaların ideal mekânlar olarak değerlendirilmesini tartışmaktadır.

124 Vitruvius'un iklimsel değerlendirmeleri için, bkz. John Gelder, "Design with Climate in Ancient Rome: Vitruvius Meets Olgyay," *Engaging Architectural Science: Meeting the Challenges of Higher Density: 52nd International Conference of the Architectural Science Association 2018,* ed. Priyadarsini Rajagopalan ve Mary Myla Andamon (Melbourne: ANZAScA, RMIT University, 2018), 745–52.

125 Ayrıca, bkz. örn., Patricia Baker, "Identifying the Connection between Roman Conceptions of 'Pure Air' and Physical and Mental Health in Pompeian Gardens (c.150 BC–AD 79)," "The Archaeology of Medicine and Healthcare," ed. Julia Shaw ve Naomi Sykes, özel sayı, *WorldA* 50, no. 3 (Ağustos 2018): 404–17.

126 Flora Bougiatioti ve Aineias Oikonomou, "Architectural Characteristics and Environmental Performance of Byzantine Houses and Streets," *Build. Environ.* 170 (Mart 2020): 106605.

127 Nikolas Bakirtzis, "Locating Byzantine Monasteries: Spatial Considerations and Strategies in the Rural Landscape," *Experiencing Byzantium. Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies, Newcastle and Durham, April 2011*, ed. Claire Nesbitt ve Mark Jackson, SPBS Publications 18 (Londra, New York: Routledge, 2013), 113–32; Veronica della Dora, *Landscape, Nature, and the Sacred in Byzantium* (Cambridge: CUP, 2021), 112, 118–44.

128 Örn. bkz. Dinçer Aydın, Yardımlı ve Mıhlayanlar, "The Effects of Physical Environment," 254–84.

129 Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine,* 159–66; Nina Ergin, "Healing by Design? An Experiential Approach to Early Modern Ottoman Hospital Architecture," *THR* 6 (2015): 10, 23, 25, 27, 29, 32.

Hastalar temiz havadan faydalanabilmekte ve hastane odalarından görülebilen çevre ormanlarda yürüyüş yapabilmekteydi. Ayrıca, Geç Osmanlı Dönemi'ndeki karantina binalarında olduğu gibi, hastaların toplumdan tecridi prensibinin de bu tercihte etkili olduğu düşünülebilir.[130] İstanbul'da şehir içinde inşa edilen hastane yapıları ve sağlık çalışanlarına barınak sağlayan binalarda da doğal çevrenin mimari tasarıma entegre edilmesine özen gösterilmiştir. Uğurgül Tunç ve Lucienne Thys-Şenocak, Admiral Bristol Hemşirelik Okulu (ABSN) Hemşire Evi'nin mimarı Sedad Hakkı Eldem'in, bu yapıyı İkinci Ulusal Mimarlık üslubuna uygun biçimde bir çam ormanıyla nasıl bütünleştirdiğini analiz etmektedir.

Zaman içinde, doğa ve terapötik peyzajlar, hastalıkla karşılaştırıldığında çoğunlukla olumlu unsurlar olarak algılanmıştır, ancak bunun tersi durumlar da söz konusu olabilmiştir. Ceyhun Arslan, Peyami Safa'nın Erken Cumhuriyet Dönemi Türk romanı *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* hakkındaki bölümünde, kurgusal şifa mekânlarında iyi seçilmiş, aydınlık ve temiz mimari alanlarda gelişen doğanın olumlu yönlerini tasvir eder. Buna karşılık, Inge Uytterhoeven ile Ilgım Veryeri Alaca'nın ve ayrıca Esra Becan ile Yücel Yanıkdağ'ın bölüm yazılarında, parazitler, sivrisinekler ve diğer böcekler gibi doğanın istenmeyen unsurlarının insanlara zarar verebileceği ve hastalık bulaştırabileceği vurgulanmaktadır.

Antik Çağ'dan modern zamanlara kadar, sağlıklı havanın yanı sıra kaynaklar, göller veya akarsular biçiminde suyun bulunabilirliği, Akdeniz genelinde sağlıkla ilgili yapıların inşa edileceği yerlerin seçiminde belirleyici olmuştur. Bu duruma örnek olarak, Ulrich Mania'nın belirttiği gibi bir nehrin yakınında konumlanan ve Pergamon'daki Roma İmparatorluk Dönemi *Asklepieion*'unun Arkaik öncülü olan kutsal alan ile Estée Dvorjetski'nin bölümünde incelediği, su kaynaklarıyla bağlantılı Roma ve Geç Antik Çağ Filistini'ndeki çok sayıdaki şifa merkezi gösterilebilir. Suyun tercih edilmesi, MÖ birinci yüzyıl Romalı mimar Vitruvius'un, kült alanları—özellikle Asklepios (Aesculapius) ve Sağlık Tanrıçası Salus'la ilişkili kutsal alanlar—için yakındaki suyun önemini vurgulayan tavsiyeleriyle uyuşmaktadır (*De Arch.* 1.2.7). Nehirler veya kaynaklar yalnızca *Asklepieion*'ların konumunu belirlemekle kalmamış, aynı zamanda su, arınma ve iyileşme dahil olmak üzere bu kutsal alanların inşası sonrasında orada gerçekleştirilen ritüellerde de hayati bir rol oynamıştır. Nitekim antik şifa tapınaklarına çok sayıda suyla ilişkili unsurun dahil edilmesi de bu durumu doğrulamaktadır.[131]

Su seçkin konutlarında olduğu gibi, konut bağlamında da büyük önem taşıyordu. Inge Uytterhoeven bu dönemlerde varlıklı ev sahiplerinin konutlarını kişisel su temini, banyo tesisleri ve sıhhi donanımlarla nasıl donattığını inceler. Bu tesisler, özel su tedarikinin yüksek maliyetnedeniyle bir sosyal prestij göstergesi işlevi görürken, aynı zamanda yapıların temizlik standartlarını—en azından kısmen—iyileş-

130 Urla'daki Karantina Adası örneği için, bkz. Ebru Yılmaz, "A Discussion on the Spatial Representation of the Ottoman Modernization: Urla Quarantine Building," *Online Journal of Art and Design* 8, no. 4 (Ekim 2020): 1–24. Ayrıca bkz. Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600* (Cambridge: CUP, 2015), i–ii.

131 Milena Melfi, *I santuari di Asclepio in Grecia. Vol. 1*, Studia Archaeologica 157 (Roma: L'Erma di Bretschneider, 2007), 526–27. Bu durum Alipheira (Sofoklis Alevridis ve Milena Melfi, "New Archaeological and Topographical Observations on the Sanctuary of Asklepios in Alipheira [Arcadia]," *Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, Held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002,* ed. Erik Østby, Papers of the Norwegian Institute at Athens 8 [Atina, 2005], 278–79) ve Pergamon (Milena Melfi, "The Archaeology of the Asclepieum of Pergamum," *In Praise of Asclepius. Aelius Aristides, Selected Prose Hymns,* ed. Donald A. Russell, Michael Trapp ve Heinz-Günther Nesselrath [Tübingen: Mohr Siebeck, 2016], 90, 92, 95, 99, 106, 111–13) için kanıtlanmıştır. Su ile sağlık ve hastalık arasındaki bağlantı için, bkz. Jacques Jouanna, "Water, Health and Disease in the Hippocratic Treatise Airs, Waters, Places," *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, ed. Philip van der Eijk, çev. Neil Allies (Leiden, Boston: Brill, 2012), 155–72. Antik Yunan bağlamında suyun ritüel kullanımı hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Patrik Klingborg, Hedvig von Ehrenheim ve Axel Frejman, "Ritual Usage of Water in Greek Sanctuaries," *Klio* 105, no. 1 (2023): 1–50.

tirmiş olmalıdır.[132] Öte yandan, Roma ve Geç Antik Çağ konutlarında ulaşılan sağlık ve hijyen koşullarının düzeyi tartışmalıdır.[133]

Kamusal şifa uygulamaları bağlamında, Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi boyunca su ile şifa ritüelleri arasındaki yakın ilişki süreklilik göstermiştir.[134] Estée Dvorjetski ve Paul Magdalino, su kaynaklarının popülerliğini büyük ölçüde bunlarla ilişkilendirilen mucizevi iyileşme hikâyelerine borçlu olduklarını vurgular. Paul Magdalino'nun çalışmasının odağındaki Konstantinopolis'te,[135] erken ve orta Bizans dönemlerinin iyi bilinen Hodegon ve Pege gibi su kaynakları önemli şifa merkezleri olarak öne çıkmıştır.[136] Zamanla kilise ve manastırlarla bağlantılandırılan bu kaynaklar anıtsal bir kimlik kazanmıştır. Gülşen Dişli ise benzer şekilde, su kaynaklarının Selçuklu ve Osmanlı hastanelerinin konumlandırılmasında da Bizans'taki kadar belirleyici bir faktör olduğunu tartışmaktadır. Ayrıca, Miri Shefer-Mossensohn'un vurguladığı üzere, Osmanlılar da tıpkı Bizanslılar gibi belirli su kaynaklarını mucizevi yetenekler atfedilen figürlerle ilişkilendirmiştir.

Şifa ile bağlantılı su kaynakları arasında, antik çağlarda Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde bulunan termomineral sular ayrı bir öneme sahipti.[137] Bunun örneklerine, Roma ve Geç An-

132 Roma Dönemi'nde kişisel hijyen için, bkz. Michel Blonski, "Corps propre et corps sale chez les Romains, remarques historiographiques," *L'histoire du corps dans l'Antiquité: bilan historiographique. Journée de printemps de la SOPHAU du 25 mai 2013,* ed. Florence Gherchanoc, DHA supplément 14 (Besançon: PUFC/ISTA, 2015), 53–82.

133 Gemma C. M. Jansen, "Studying Roman Hygiene: The Battle between the 'Optimists' and the 'Pessimists,'" *Cura Aquarum in Sicilia. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region. Syracuse, May 16–22, 1998*, ed. Gemma C. M. Jansen, BABesch Suppl. 6 (Leuven: Peeters, 2000), 275–79; Ann Olga Koloski-Ostrow, "*Ita pestilens est odore taeterrimo*: Reading Roman Sanitation from the Sources," *CO* 93.2 (2018): 53–61.

134 Philipp Niewöhner, "Healing Springs of Anatolia: St. Michael and the Problem of the Pagan Legacy," *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı/Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives*, ed. Brigitte Pitarakis ve Gülru Tanman (İstanbul: İAE, 2018), 97–124; Arabella Cortese, "Holy Water and Healing Practices at the Pilgrimage Site of Hagia Thekla at Meryemlik," *Seleucia* 12 (2022): 28–30.

135 Konstantinopolis için, bkz. Magdalino ve Ergin, *Istanbul and Water*; Robert G. Ousterhout, "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari Kalıntıları Okumak/Water and Healing in Constantinople Reading the Architectural Remains," *Hayat Kısa/Life is Short*, 65–77; Béatrice Caseau, "Experiencing the Sacred," *Experiencing Byzantium. Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies, Newcastle and Durham, April 2011*, ed. Claire Nesbitt ve Mark Jackson, SPBS Publications 18 (Londra, New York: Routledge, 2013), 72–73.

136 Ayrıca, bkz. Alice-Mary Talbot, "Holy Springs and Pools in Byzantine Constantinople," *Istanbul and Water*, ed. Paul Magdalino ve Nina Ergin, ANES Suppl. 47 (Leuven: Peeters Publishers, 2015), 161–74; Ousterhout, "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari," 66–76.

137 Greko-Romen termal sularının tıbbi kullanımı hakkında bilgi için, bkz. Philippe Mudry, "Le thermalisme dans l'Antiquité. Mais où sont les médecins?" *Le thermalisme. Approches historiques et archéologiques d'un phénomène culturel et médical,* ed. John Scheid vd. (Paris: CNRS Éditions, 2015), 65–77; Évelyne Samama, "Sources chaudes et eau médicale: un 'thermalisme' grec?," *Le thermalisme. Approches historiques et archéologiques d'un phénomène culturel et médical,* ed. John Scheid vd. (Paris: CNRS Éditions, 2015), 13–30. Roma Dönemi için, bkz. "Part I Thermo-Mineral Waters: From Italy to the Roman Provinces," *Rethinking the Concept of "Healing Settlements": Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', 17th March 2016,* ed. Maddalena Bassani, Marion Bolder-Boos ve Ugo Fusco, Archaeopress Roman Archaeology 52 (Oxford: Archaeopress Publishing, 2019), 1–111. Antik Çağ'ın şifalı hamamlarının mimari özellikleri için, bkz. Henri Broise, "Thermes 'classiques' et thermes 'curatifs.' Réflexions sur l'architecture et l'organisation interne des thermes utilisant l'eau des sources thermales chaudes durant l'Antiquité," *Le thermalisme. Approches historiques et archéologiques d'un phénomène culturel et médical,* ed. John Scheid vd. (Paris: CNRS Éditions, 2015), 45–63.

tik Çağ Anadolusunda,[138] Ürdün'de[139] ve Estée Dvorjetski'nin bölümünde tartışıldığı üzere Filistin'de[140] rastlanmaktadır. Ancak, termomineral sular tıbbi işlevleri nedeniyle ritüel çerçevesine dahil edilmiş olsa da, suyla ilişkili kült alanlarındaki tüm uygulamalar tıbbi nitelik taşımıyordu. Osmanlı dünyasında da belirli kaplıcalar şifa uygulamalarının merkezinde yer almıştır.[141] Nitekim Evliya Çelebi'nin *Seyaḥatnāme*'si, suyun sürekli vurgulanan bir unsur olmasıyla bu durumu açıkça ortaya koyar. Miri Shefer-Mossensohn, kaynakların yanı sıra, Evliya Çelebi'nin edebi seyahat anlatılarının nehirler ve göller gibi birçok başka su unsurunun varlığına da tanıklık ettiğini belirtmektedir. Bu çalışmada ele alınan tüm su alanları aynı niteliklere sahip değildir: bazıları temizleyici ve özgül terapötik özelliklere sahipken, bazıları ise zararlı addedilmiştir.

Bunun yanı sıra, zaman içerisinde hamam yapıları sağlıkla ilişkili komplekslerin sıkça yinelenen unsurları olmuştur. Ulrich Mania ve Estée Dvorjetski, *Asklepieion*'lardaki hamamlara, Greko-Romen Antik Çağ'da hastaların yıkanmasına ve bedenlerinin temizlenmesine verilen önemin göstergeleri olarak atıfta bulunmaktadır. Kutsallıklarla ilişkilendirilen hamamların dışında, (bazı) Roma kamu hamamlarının da ek bir tıbbi işlevi olmuş olabilir.[142] Daha sonraki dönemlerde de farklı türde hamamlar iyileştirici bir nitelik taşımıştır. Tyler Wolford, Filistin'deki bazı Geç Antik Çağ manastırlarına eklenen hamamların muhtemelen misafirlere yönelik olduğunu; zira keşişlerin, manastır asketizminin bir parçası olarak yıkanmaktan kaçındıklarını belirtir. Ayrıca, Paul Magdalino'nun Bizans Konstantinopolisi için ortaya koyduğu üzere, *xenon*'lar ("hastaneler" ya da "yabancılar için konaklama yerleri") terapötik banyolara imkân veren hamam tesisleriyle donatılmıştı.[143] Hatta, başkentteki bazı umumi hamamlar, ruhsal ve bedensel şifa amaçlı ritüellerin icra edildiği yarı-kutsal alanlara dönüştürülmüştü. Gülşen Dişli'nin bölümünde vurguladığı üzere, Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'nde de hamam tesislerini içeren çeşitli hastane düzenlemeleri mevcuttu: Selçuklu ve Osmanlı hastaneleri, hamamların yakınında bulunmalarının yanı sıra, gelişmiş su ve ısıtma altyapısına sahip entegre hamamlarla da donatılabiliyordu.[144] Suzan Yalman ise, Selçuklu Dönemi'nde daha önce mevcut olan bazı şifa uygulamalarının termal hamamlarda icra edilmeye devam ettiğini belirtir.

138 Küçük Asya örnekleri için, bkz., Emanuela Borgia, "Preliminary Considerations on Thermal Spas in the Eastern Roman Provinces: The Case of Asia Minor," *Rethinking the Concept of "Healing Settlements": Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', 17th March 2016*, ed. Maddalena Bassani, Marion Bolder-Boos ve Ugo Fusco, Archaeopress Roman Archaeology 52 (Oxford: Archaeopress Publishing, 2019), 81–93.

139 Thomas Weber, "Thermal Springs, Medical Supply and Healing Cults in Roman-Byzantine Jordan," *Landscape Resources and Human Occupation in Jordan throughout the Ages,* ed. Ghazi Bisheh, SHAJ 6 (Amman: Department of Antiquities, 1997), 331–38.

140 Daha fazla bilgi için, bkz. Estée Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing. Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean,* JSJSup 116 (Leiden: Brill, 2007).

141 Marion Bolder-Boos ve Annalisa Calapà, "Cult Places and Healing: Some Preliminary Remarks," *Rethinking the Concept of "Healing Settlements": Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', 17th March 2016,* ed. Maddalena Bassani, Marion Bolder-Boos ve Ugo Fusco, Archaeopress Roman Archaeology 52 (Oxford: Archaeopress Publishing, 2019), 115.

142 Roma hamamlarının (özel ve kamu) tıbbi rolü hakkında bilgi için, bkz. Garrett G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World* (Ann Arbor: UMP, 1999), 85–103; Fikret Yegül, *Bathing in the Roman World* (Cambridge, New York: CUP, 2010), 352–55.

143 Bizans Dönemi'nin terapötik hamamları için, ayrıca bkz. Robert G. Ousterhout, "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari," 76–77.

144 Daha fazla bilgi için, bkz. Ergin, "Healing by Design?," 36; Atasoy, "Türkiye'daki Geç Dönem Osmanlı Hastane Binaları."

Kullanıcıların Deneyimi: Hareket, Ritüel, Performans ve Duyusal İzlenimler

Sağlıkla ilişkili yerler ve mekânlar; bakıcılar, hastalar ve ziyaretçiler dahil olmak üzere çeşitli kişiler tarafından kullanılmış ve her bir grup bu mekânları farklı biçimlerde deneyimlemiştir. Hastane veya şifa mekânının türüne bağlı olarak, hasta tedavisi toplumun yalnızca belirli kesimlerini veya daha geniş bir kısmını kapsayabiliyordu. Roma askeri kamplarındaki *valitudinarium*'larda tedavi edilen askerler,[145] Tyler Wolford'un makalesinde incelenen Geç Antik Çağ *nosokomeion*'larında yatan keşişler veya Miri Shefer-Mossensohn'un çalışmasında ele alınan, şifalı su kaynaklarına ulaşmak için uzun mesafeler kat edebilen ve dolayısıyla sağlık hizmetlerine ayrıcalıklı erişimi bulunan Osmanlı elitleri, bu duruma örnek oluşturan belirli hasta kategorilerindendir. Buna karşılık, Tyler Wolford'un incelediği Geç Antik Çağ Filistin manastırlarındaki *xenodocheion*'larda ayakta tedavi gören hastalar, bazı şifa mekânlarına farklı geçmişlerden gelen hastaların da ulaşabildiğini göstermektedir. Bu durumun yüzyıllar boyunca geçerliliğini koruduğu görülür. Uğurgül Tunç ve Lucienne Thys-Şenocak'ın da belirttiği gibi, İstanbul'daki Amerikan Hastanesi'nin temel amacı, Müslümanlar ve gayrimüslimler dahil olmak üzere tüm toplum kesimlerine tedavi hizmeti sunmaktı. Yüksek sosyo-ekonomik statüye sahip hastaların taleplerine yanıt olarak, Erken Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde İstanbul'daki hastane inşaatı, dönemin modernist mimarlık gelişmelerinden etkilenmiş ve örneğin orta sınıf ve daha varlıklı hastaların mahremiyetine özen göstermiştir. 1928–1931 yıllarında planlanan ama hiçbir zaman inşa edilemeyen Amerikan Hastanesi projesi de bu ilkeler doğrultusunda tasarlanmıştır. Daha sonra Nişantaşı'nda 1938 yılında açılan modernist hastane de varlıklı hastaların daha fazla mahremiyet taleplerini karşılayacak şekilde hizmet vermeye başlamıştır. Benzer şekilde, Ceyhun Arslan'ın tespitine göre, Peyami Safa'nın *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* romanında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında doktorların toplumun çeşitli sosyo-ekonomik katmanlarından gelen hastaları tedavi ettiği görülmektedir. Ayrıca, Ilgım Alaca, Esra Becan ve Yücel Yanıkdağ'ın çalışmaları, kitap, pul ve diğer görsel materyaller aracılığıyla—özellikle çocuklar arasında—sağlığı teşvik eden milliyetçi söylemin, sağlıkla ilgili pek çok konuyu özel ev ortamından kamusal alana taşıdığını ortaya koyar. Artan okuryazarlık oranı, yüksek doğum oranları ve daha sağlıklı çocuklar yetiştirilmesi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel öncelikleri arasında yer almıştır. Kahvehane gibi önceden sağlıkla doğrudan ilişkilendirilmeyen mekânlar bile, hükümetin "nasıl sağlıklı olunur" mesajlarını vatandaşlara iletmede önemli bir rol üstlenmiştir.

Ne yazık ki, geçmiş deneyimlerin kullanıcı perspektifinden yeniden inşası genellikle parçalı ve eksik kalmaktadır. Ancak, sağlıkla ilgili mekânların ve yerlerin fiziksel kalıntıları ile yazılı kaynakların bir araya getirilmesi, geçmişte mekânın kullanımı hakkında bazı içgörüler sunmaktadır. Örneğin, Ulrich Mania'nın Greko-Romen dönem için belirttiği gibi, antik yazarlar bazen eski, sağlıkla ilgili mekânlarda gerçekleşen belirli etkinliklere ve geçmişte insanların bu yerleri ve mekânları nasıl algıladıklarına doğrudan ışık tutmaktadır. MS 117–181 yılları arasında yaşamış olan Aelius Aristides bu duruma örnek gösterilebilir; kendisi Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pergamon *Asklepieion*'unda gerçekleştirilen şifa ritüellerine bizzat tanıklık etmiştir. Daha sonraki dönemler için de kullanıcıların algılarını yansıtan anlatılar mevcuttur, ancak bunlar oldukça nadirdir. Örneğin, Osmanlı şifa mekânlarıyla ilgili olarak bu yazılı kanıtlar Miri Shefer-Mossensohn'un bölümünde tartışıldığı üzere, genellikle Evliya Çelebi gibi Avrupalı ve Osmanlı seyyahların tasvirleriyle sınırlı kalmaktadır.[146]

Sağlığın yeniden kazanılması, çoğu zaman hem şifa mekânlarına yolculuk etmekle hem de şifa kompleksleri içinde bir sağlıkla ilgili

145 Patricia A. Baker, "Archaeological Remains as a Source of Evidence for Roman Medicine," Medicina Antiqua (2009), erişim tarihi 23 Mart 2025, https://www.ucl.ac.uk/~ucgajpd/medicina%20antiqua/sa_ArchaeologicalRemains.pdf.

146 Ayrıca, bkz. Ergin, "Healing by Design?," 4–6.

mekândan diğerine gitmekle birlikte hareketi de içeriyordu. Bu hareket, genel olarak antik yapıları ziyaret edenlerin deneyiminin bir parçasıydı.[147] İlginç bir şekilde, bazı istisnalar dışında (örneğin Kos'taki *Asklepieion*), sağlık kültlerine adanmış Yunan kutsal alanları, hareket kabiliyeti kısıtlı olan hacı-hastaların erişimini kolaylaştırmak amacıyla diğer kutsal alanlara kıyasla daha sık rampalarla donatılmıştı.[148]

Greko-Romen ziyaretçiler, şifa merkezlerine giden yolda, Pergamon'daki *Asklepieion*'da görülebileceği gibi ışık-gölge oyunları, rampalar ve merdivenlerle aşılan yükseklik farkları ile karşılaşırdı. Bunlar giderek beklentilerini artıran çeşitli mimari düzenlemelerdi. Ulrich Mania'nın belirttiği gibi, hacılar tiyatrodaki bir kapıdan şehri terk edip 630 m uzunluğundaki kapalı *via tecta*'ya girerlerdi. Kapalı olmasına rağmen, bu yol kemerler aracılığıyla çevreyi görmeyi sağlıyordu. Üç bölümlü mermer kapı, *via tecta* ile sütunlu Kutsal Yol arasındaki geçişi oluşturuyordu ve ziyaretçileri kutsal alana doğru yönlendiriyordu. Sonunda, 8 m genişliğindeki Kutsal Yol'un batı ucunda, 5 m yüksekliğindeki İonik sütunlu galerilerin gölgesinde, ziyaretçiler bir merdiveni çıkarak, Claudius Charax tarafından finanse edilen bir *propylon* ile anıtsallaştırılmış kutsal alanın girişine ulaşırlardı.

Kutsal alanlara giden yolu karakterize eden çeşitli mimari unsurlar, şifa merkezleriyle birlikte, dans ve tören alayları da dahil olmak üzere birçok farklı hareket için bir sahne oluşturarak, mekânla ilişkili somutlaşmış ve performatif unsurlara katkıda bulunmaktaydı.[149] Benzer şekilde, sağlık kompleksleriyle ilişkili tiyatrolar da mitlerin dramatize edilmesi gibi çeşitli kült performanslarına sahne olurdu.[150]

Sağlık hizmetlerinden faydalanmak ve hastalıklardan kurtulmak amacıyla şifa alanlarına yapılan seyahatler, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemleri'nde de önemliydi. Örneğin, Miri Shefer-Mossensohn, Osmanlı Dönemi'nde insanların şifalı sulara ulaşmak için kent içinde veya kent ve kırsal alanlar arasında yapılan seyahatleri ele almaktadır. Üç yüzyıldan fazla bir süre sonra Fatih Artvinli, tüberküloz hastalarının İstanbul ile Prens Adaları'ndaki sanatoryumlar arasında feribotla taşınmasının, bulaşıcı hastalıktan korkan adaların daimi sakinleri ile kalabalık ve hastalıklarla dolu İstanbul şehrinden sağlıklı bir mesafede bulunan terapötik peyzajlarda iyileşmeyi umanlar arasında gerginlik yarattığını belirtir. Hastaların şehir ile sanatoryum arasındaki bu yolculuğu, kentsel çevrenin hastalıklarıyla doğanın içinde yer alan sanatoryumun sunduğu saflık ve sağlık arasındaki zıtlığı simgeleyen bir metafor haline geldi.

"Sağlıklı" alışkanlıkların benimsenmesi, Türk hükümeti tarafından çeşitli projeler ve stratejilerle desteklendi. Ilgım Alaca, Esra Becan ve Yücel Yanıkdağ'ın da belirttiği gibi, devletin didaktik söylemi, vatandaşlara yönelik mesajlara hareket ve eylem planlarını dahil ediyordu. Örneğin, diş fırçalamayı teşvik eden "yürüyen diş ordusu" reklamı, uygun hijyenin önemini vurgulamak için ülkenin gençleri arasında dolaşıma sokulmuştu. Sağlığın performa-

147 Henrik Boman, "Movement in Space. An Architectural Analysis of Public Space in Archaic to Hellenistic Greece" (Doktora tezi, Göteborg Üniversitesi, 2003).

148 Debby Sneed, "The Architecture of Access: Ramps at Ancient Greek Healing Sanctuaries," *Antiquity* 94, no. 376 (2020): 1015–29.

149 Antik Yunan dininin performatif yönleri için, bkz. Oliver Pilz, "The Performative Aspect of Greek Ritual. The Case of the Athenian Oschophori," *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. Papers Presented at a Symposium at the Swedish Institute at Athens, 17–19 April 2008*, ed. Matthew Haysom ve Jenny Wallensten, ActaAth 8° 21 (Stockholm: Swedish Institute at Athens, 2011), 151–67. Söz konusu hareketler için, bkz. Joan Breton Connelly, "Ritual Movement through Greek Sacred Space. Towards an Archaeology of Performance," *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean: Agency, Emotion, Gender, Representation,* ed. Angelos Chaniotis, HABES 49 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011), 313–46. *Asklepion*'lar için, bkz. Milena Melfi, "Ritual Spaces and Performances in the Asklepieia of Roman Greece," *BSA* 105 (2010): 317–38.

150 Inge Nielsen, *Cultic Theatres and Ritual Drama: A Study in Regional Development and Religious Interchange between East and West in Antiquity* (Aarhus, AUP: 2002); Milena Melfi, "Ritual Spaces and Performances in the Asklepieia of Roman Greece," 317–38.

tif eylemleri, ebeveynlerin sağlıklı çocuklarını ödül için sergiledikleri yarışmalarda, okullarda fiziksel egzersizleri zorunlu kılan yasal düzenlemelerde ve genç annelerin bebeklerinin sağlıkla gelişimini belgeledikleri hatıra defterlerinde de görmek mümkündür.

Uğurgül Tunç ve Lucienne Thys-Şenocak'ın tartıştığı Admiral Bristol Hemşirelik Okulu örneğinde, hemşire evini ana hastane binasına bağlayan köprü, sağlık kompleksleri içindeki işlevsel alanlar arasındaki hareketin modernist bir ifadesidir. 1949 tarihli orijinal mimari planlarda yer almayan, ancak inşaatın tamamlanmasından kısa bir süre sonra eklenen bir unsur olarak köprü, hemşirelerin yaşam alanları ile çalışma alanları arasında kesintisiz hareket imkânı sağlayan bir tür mimari göbek bağı işlevi gördü. Daha verimli çalışmayı kolaylaştırmanın yanı sıra, köprüyü kullanan hemşirelerin ifadeleri, bu "Gönül Köprüsü"nün aynı zamanda duygu ve nostalji barındıran bir yer olduğu yönündedir.

Son dönemde, izleyicilerin ve ziyaretçilerin tarihi mekânları ve yerleri çeşitli duyusal modaliteler aracılığıyla nasıl algıladığı konusu akademik çevrelerde büyük bir ilgi odağı haline gelmiştir.[151] Duyusal çalışmalar ve terapötik peyzajlara olan artan ilgi, sağlık ve refah için ayrılmış mekânların nüanslarını ve zenginliğini anlamamıza olanak tanıyan yeni metodolojilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, *Asklepieion*'ların genellikle dağ ve/veya deniz manzarasına hâkim olacak şekilde konumlandırılması, fiziksel çevrenin uyardığı duyuların, şifalanmanın bir parçası olduğu anlayışıyla bilinçli bir tercih olarak öne çıkmaktadır.[152] Ayrıca, şifalı kutsal alanlarda yapılan gezintilere bir dizi çoklu duyusal izlenim de eşlik ediyordu.[153] Ulrich Mania Pergamon örneği üzerinden, *Asklepieion*'larda ve bu kutsal alanlara giden yollarda karmaşık mimari yapıların yarattığı görsel etkilere değinmektedir. Sütunlar, merdivenler ve portiklerle çevrili avlular ile daha karanlık, kapalı alanlar ve koridorların dönüşümlü olarak sıralandığı açık hava giriş yolları, komplekslerin kullanıcıları üzerinde bir etki yaratıyordu.[154] Ayrıca, belirli sesler, hatta sessizlik bile, kutsal alanlarda gerçekleştirilen ve zaman zaman hoş (ya da hoş olmayan) kokular ve dokunuşlarla eşlik edilen dini ritüellerle ilişkili olabilirdi.[155]

Antik çağlardan modern zamanlara kadar,[156] duyusal unsurlar tıpta, tıbbın yapısal ortamında ve ilgili yapılarda önemli rol oynamaya devam etmiştir. Bu durum, Suzan Yalman ve Gülşen Dişli'nin ele aldığı Selçuklu ve

151 Kutsal alanlar için, bkz. Ioannis Mylonopoulos, "Ancient Greek Sanctuaries from a Sensorial Perspective," "Le genre du luxe dans le monde grec ancient," özel sayı, *Mètis* n.s. 21 (2023): 183–210. Bizans Dönemi (ve Avrupa ve Batı Asya Orta Çağları) için, bkz. Liz James, "Senses and Sensibility in Byzantium," *Art History* 27, no. 4 (2004): 522–37; Susan Ashbrook Harvey ve Margaret Mullett, ed., *Knowing Bodies, Passionate Souls: Sense Perceptions in Byzantium, DO Byzantine Symposia and Colloquia* (Washington, DC: DO Research Library and Collection, 2017). İslam dünyası için, bkz. Christian Lange, "Introduction: The Sensory History of the Islamic World," *The Senses and Society* 17, no. 1 (2022): 1–7.

152 Patricia Baker, "Viewing Health: Asclepia in their Natural Settings," *RRE 3*, no. 2 (2017): 143–63.

153 Pergamon'daki *Asklepion*'a dair bir uygulama için, bkz. Ece Sayram Okay, "Healing in Motion: The Influence of Locotherapy on the Architecture of the Pergamene Asklepieion in the second century CE" (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, 2016).

154 Kos'taki *Asklepion* için, bkz. John R. Senseney, "Idea and Visuality in Hellenistic Architecture: A Geometric Analysis of Temple A of the Asklepieion at Kos," *Hesperia* 76, no. 3 (2007): 555–95.

155 Örn., bkz. Ghislaine van der Ploeg, "Reconstructing the Sensory Experience of Caracalla's Supplication at the Pergamene Asclepieion," *Exchanges* 3, no. 2 (2016): 185–98.

156 Patricia Baker, "Tastes and Digestion: Archaeology and Medicine in Roman Italy," *Taste and the Ancient Senses*, ed. Kelli C. Rudolph (Abingdon, Oxon: Routledge: 2018), 138–60; Helen King ve Jerry Toner, "Medicine and the Senses: Humours, Potions and Spells," *A Cultural History of the Senses in Antiquity*, ed. Jerry Toner, A Cultural History of the Senses 1 (Londra, New York, Oxford: Bloomsbury Publishing, 2018), 19–61. On dokuzuncu yüzyıl örnekleri için, bkz. David S. Barnes, "The Senses in Medicine: Seeing, Hearing and Smelling Disease," *A Cultural History of the Senses in the Age of Empire,* ed. Constance Classen, A Cultural History of the Senses 5 (Londra, New York, Oxford: Bloomsbury Publishing, 2019), 137–60.

Osmanlı hastanelerinde de görülebilir. Selçuklu hastanelerinde incelenen duyusal unsurlardan biri de sestir. Divriği'deki on üçüncü yüzyıl cami-hastane kompleksinde görüldüğü gibi, hastane mekânlarının mimari özellikleri; psikiyatrik hastaların tedavisinin bir parçası olarak müzik ve su sesini güçlendiren güçlü akustikle karakterize edilmekteydi.[157] On beşinci yüzyılın sonlarında Edirne'de II. Bayezid tarafından yaptırılan Osmanlı hastane kompleksinde, müzik ve ilgili ses efektleri de hastaların tedavisinde benzer şekilde önemli bir rol oynuyordu.[158] Ayrıca, hastanelerin ses ortamı, iç ve dış sesler ile gürültüler arasında bir bariyer oluşturan komplekslerin dış duvarları aracılığıyla kontrol ediliyordu. Işık ve gölge oyunları ile yaratılan görsel efektler de güçlüydü. Buna ek olarak, kokular da komplekslere entegre edilmişti: genellikle kötü kokular engellenirken, hastane bahçelerindeki bitkilerin hoş kokuları tedavinin bir parçasıydı. Son olarak, dokunma duyusu hastane alanlarında ve hamamlarda sıcaklık değişikliklerivle ele alınırken, tat duyusu tıp, yemek hazırlama ve tüketim bağlamında önemliydi.[159]

Ancak, duyusal etkiler hastanelerle sınırlı kalmadı. Bizans, Selçuklu ve Osmanlı hamamları ve kaplıcalarının kullanıcıları, özellikle suyun sıcaklığını ve sesini deneyimlediler. Daha sonraki dönemlerde de, belirli mimari seçimler duyusal etkilere yol açtı. Bu durum, örneğin İstanbul'daki Prens Adaları'ndaki sanatoryumların görsel efektleriyle örneklendirilebilir. Fatih Artvinli, hastaların odalarından çevredeki ormanları ve denizi seyredebildikleri güzel manzaralardan bahsetmektedir. Görme duyusu, Uğurgül Tunç ve Lucienne Thys-Şenocak tarafından tartışılan pavyon planlı hastanelerde de ele alınmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren geliştirilen ve yirminci yüzyılda farklı versiyonlarıyla yaygınlaşan bu binaların tipik özelliği, doğal ışık ve havalandırma sağlayan bağımsız koğuşlardı. Aynı yazarlar, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında gelişen Hemşire Evleri'ndeki akustik hususlara da değinmektedir. Hemşire Evleri'ni hastanenin geri kalanından kasıtlı olarak ayırmak sayesinde, hemşirelerin boş zamanlarında çıkardıkları sesler hastaları rahatsız etmemiş, aynı zamanda hemşirelere daha fazla mahremiyet alanı sağlanmıştır. Ayrıca, Ceyhun Arslan'ın ayrıntılı olarak incelediği gibi, Peyami Safa'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme aldığı *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, hastanelerin—ve konakların—belirli kokular, sesler ve renklerle ilişkilendirildiğini; bu mekânların çoğunlukla karanlık ve aydınlık arasındaki keskin bir karşıtlıkla karakterize edildiğini ortaya koymaktadır.

Bölümlerin Özetleri

Birinci bölümde, "Tanrılara Giden Bir Yol: Pergamon ve Asklepios Kutsal Alanı Arasındaki İlişki Üzerine" başlıklı yazısında Ulrich Mania, klasik dünyanın en ünlü Asklepios kutsal alanlarından biri olan Pergamon *Asklepieion*'unu mercek altına almaktadır. Yazar, son yıllardaki mimari belgeleme, arkeolojik yüzey araştırması ve jeofizik yöntemlerin bir arada kullanılması sayesinde, antik yazılı kaynaklar ve arkeolojik kanıtlar aracılığıyla bilinen bu kutsal şifa alanının, Arkaik Dönem'den itibaren (MÖ yedinci–

157 Ivana Mihaljinec, "Music as Healing in the Anatolian Seljuk Times" (Doktora tezi, Zadar Üniversitesi, 2021); Ivana Mihaljinec ve Erdal Eser, "Divriği Hospital—Medieval Healing Venue and Its Acoustic Characteristics," *RISS* 3, no. 1 (2022): 67–83; Ivana Mihaljinec ve Erdal Eser, "Anatolian Seljuk Hospitals and Divriği Example/Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Divriği Örneği," *Journal of Palmette/Palmet Dergisi* 5 (2024): 73–89. Divriği kompleksi için, bkz. Oya Pancaroğlu, "The Mosque-Hospital Complex in Divriği: A History of Relations and Transitions," *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 3* (2009): 169–98; Oya Pancaroğlu, *Great Mosque and Hospital of Divriği* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2014).

158 Söz konusu külliye için, bkz. Yıldırım, *Sağlık Müzesi Daruşşifa*, 1–32; Ergin, "Healing by Design?," 10, 25, 32. Ayrıca bkz. Amy Singer, "In Search of Early Ottoman Edirne," *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times: Continuities, Disruptions and Reconnections,* ed. Birgit Krawietz ve Florian Riedler (Berlin, Boston: De Gruyter, 2020), 25–43. Külliyenin restorasyonu için, bkz. Dişli, "Planning of Functional Spaces," 253–76. Vakfiyye için, bkz. Fatih Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi," *VD* 22 (1991): 151–99. Külliyedeki müzik terapisi hakkında bilgi için, bkz. Enver Şengül, *Müzikle Tedavinin Tarihi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası* (Edirne: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2014).

159 Osmanlı hastanelerinde duyusal yönler hakkında bilgi için, bkz. Ergin, "Healing by Design?," 20–31.

altıncı yüzyıllar) geçirdiği tarihsel dönüşümü, peyzaj içindeki konumunu ve Pergamon'la olan bağlantısını, yeni perspektiflerle ortaya koymaktadır. Mania, ayrıca Pergamon tiyatrosundan tapınağa uzanan yolu oluşturan farklı (kapalı ve açık hava) mimari unsurları tartışarak, kutsal alanın Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki altın çağında, ziyaretçilerin bu güzergâhta deneyimlediği fiziksel çerçeveyi ve performatif etkileri yeniden inşa etmektedir.

İkinci bölümde yer alan "Sağlıklı Bir Ev: Roma ve Geç Antik Dönem Küçük Asyası ve Doğu Akdenizi'nde bir Esenlik Mekânı Olarak Üst Sınıf Kent Konutu" başlıklı yazısında Inge Uytterhoeven, Asklepios kültünün sadece kamuya açık alanlarda değil, aynı zamanda antikçağ konutlarında da ne kadar merkezi bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Asklepios, Hygieia ve diğer şifa tanrılarının betimlendiği mozaik resimleri, heykeller ve pişmiş toprak figürinler, bu tanrı ve tanrıçaların ev ortamındaki dekoratif, alegorik, dini ve/veya temsili anlamlarını açıkça yansıtmaktadır. Sakinlerin amaçladığı "ilahi" korumanın yanı sıra, Roma ve Geç Antik Çağ ev sahipleri, konutlarının temizliğini ve hijyenini artırmak ve aynı zamanda statü göstergesi olarak işlev görmesi için, su temini ve drenaj sistemleri, banyolar ve tuvaletler gibi "dünyevi" altyapılara da yatırım yapmışlardır. Ancak, her iki müdahale türü de modern beklentilerimize uygun sağlık koşulları sağlayamamıştır.

Asklepios kültü, bazen diğer şifa tanrılarıyla birleştirilerek geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çeşitli biçimler almıştır. Daha da önemlisi, farklı kültürleri ve dinleri kapsayan yüzyıllar süren bir tarihsel birikime sahiptir. Üçüncü bölümde yer alan, "Roma-Bizans Filistini'nde Kutsal Şifa Alanları ve Kültü: Ayin Mekânları ve Kamusal Tedavi Yerleri" başlıklı çalışmasında Estēe Dvorjetski, Roma İmparatorluk ve Bizans dönemlerinde farklı inanç grupları tarafından sıklıkla ziyaret edilen Filistin'deki çeşitli şifa mekânlarını incelemektedir. Yazılı kaynaklardan bilinen ve arkeolojik olarak da doğrulanan sağlıkla ilgili yerler ve merkezlere örnekler vererek, yazar bölgede zaman içinde geçerliliğini koruyan unsurları vurgulamaktadır. Başlangıçta Asklepios'u onurlandırma ritüellerinin bir parçası olan inkübasyon süreçleri, adak sunma, şifalı kaynaklarda yapılan ritüeller, banyo ve termal-mineral kaplıcalara yapılan ziyaretler (bu kaplıcalar bölgedeki Roma lejyonları sayesinde gelişmiştir) gibi birçok uygulama, daha sonraki dönemlerde de önemini korumaya devam etmiş ve pagan, Hıristiyan ve inananlar nezdinde aynı derecede anlam taşımaya devam etmiştir.

Dördüncü bölümde, "Manastırda Hastalara Ayrılmış Mekânlar: Geç Antik Dönem Filistini'nde Revir ve Misafirhane" başlıklı yazısında Tyler Wolford, manastırla ilişkili olarak Geç Antik Çağ hastanesinin işlevsel olarak tanımlanması konusundaki karmaşık sorunu, yeni bir kurum olarak bölgedeki hastaların tedavisinde rol oynayan manastırla ilişkisi bağlamında ele almaktadır. Yazar, çağdaş edebi kaynaklarda bir hastanenin varlığını gösteren ve hastanenin farklı rollerini vurgulayan Yunanca terimleri ele almaktadır. Bu terimler, hastaları iyileştiren (*nosokomeion*), hacıları konuk eden (*xenodocheion*) veya yoksulların bakımını üstlenen (*ptochotropheion*) yerler olarak yorumlanmıştır. Buna karşılık, Yahudi Çölü ve Gazze'deki manastırlara ilişkin metinsel ve arkeolojik kanıtlara atıfta bulunan Wolford ise, bu terimlerin varlığının, hitap edilen çeşitli kitlelerle ilgili olduğunu savunmaktadır. Manastırın içinde yer alan revir (*nosokomeion*), keşişlerinin tıbbi tedavisi için kullanılırken, misafirhane (*xenodocheion*) ise mimari olarak ya manastır kompleksinden ayrılmıştı ya da manastır giriş kapısı yakınına konumlandırılmıştı. Bu yapı, yoksullar, hastalar ve gezginler gibi manastır topluluğu dışındaki "yabancılar"a hizmet vermekteydi.

Bu ayrım, daha sonraki Bizans manastırlarında var olan ikilemin temelini oluşturdu. Bu manastırlardan bazıları, Paul Magdalino'nun beşinci bölümde ele aldığı "Dokuzuncu Yüzyıl Konstantinopolisi'nde Şifa Yerleri" başlıklı yazısında tartışılmaktadır. Bu çalışmada yazar, dokuzuncu yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun başkentinde var olan, metinler ve maddi kanıtlar aracılığıyla bilinen kurumsallaşmış sağlık hizmetlerinin farklı biçimlerini incelemektedir. Magdalino, *Törenler Kitabı*'na göre, Kutsal Hafta'nın Perşembe günü yöneticileri (*xenodochoi*)

imparator tarafından kabul edilen Konstantinopolis hastanelerine (*xenones*) değinmektedir. Çalışmasında özellikle en son kurulan iki vakıf olan, İmparator Theophilos'un (829–842*) xenonu*'na ve İmparatoriçe Eirene'nin (780–802) kurduğu *xenon*'a odaklanarak, bu kurumları daha geniş siyasi, dini ve kentsel bağlamlara yerleştirmektedir. Bununla birlikte, tıbbi bakım ve şifa uygulamaları başka şekiller de alabilmekteydi. Hodegon ve Pege gibi kutsal kaplıcalar en ünlü olanlardı ve mucizevi hikâyelerle ilişkilendiriliyorlardı; bunlar Bizans başkentinde şifa veren yerlerin başka bir kategorisini oluşturuyordu. Her iki kaplıca da Meryem Ana ile ilişkilendiriliyordu ve saray mensupları tarafından sık sık ziyaret ediliyordu. Çoğunlukla *diakoniai* veya *lousmata* olarak bilinen hayır kurumlarıyla bağlantılı olarak bahsedilen ve yoksulları yıkamak ve beslemek amacıyla kullanılan hamamlar, suya atfedilen terapötik role dair gösterilebilecek diğer örneklerdir.

Suzan Yalman'ın, "Selçuklu Sağlık Kurumları ve Yönetimleri: Cemaleddin Ferruh Örneği" başlıklı bölümü, Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'ten uzaklaştırarak Orta Çağ Anadolusu'ndaki Selçuklu topraklarına uzanan bir yolculuk sunar. Yalman, on üçüncü yüzyılın başlarında sultan ve emirlerinin hastanelere ve şifa yerlerine sağladığı desteği, Cemaleddin Ferruh örneği üzerinden detaylı bir şekilde inceler. Epigrafik belgeler, vakfiyeler, arkeolojik ve ikonografik analizler ışığında, Selçuklu hanedanıyla yakın ilişkileri olan ve bölgedeki birçok imparatorluk hastanesini yöneten bu yüksek rütbeli memurun motivasyonlarını araştırır. Yalman, hükümdar Selçuklu Sultanı Keykubad'ın ölümü sonrasında yaşanan siyasi karmaşayı analiz ederken, Cemaleddin Ferruh'un mimari hamiliğinin özelliklerini anlamaya çalışır; Ferruh'un projelerinin hem Selçuklu hem de Bizans sağlık mimarisi ile konum ve işlev açısından benzerlikler taşıdığını ortaya koyar.

"Anadolu ve Trakya Darüşşifalarında Geleneksel Bilgi Sistemlerinin Yeniden Keşfedilmesi ve Döngüsel Ekonomiye Katkıları" başlıklı bölümünde Gülşen Dişli, Selçuklu ve Osmanlı sultanları tarafından Anadolu ve komşu bölgelerde inşa edilen darüşşifaların maddi özelliklerini inceleyerek, bu yapıların korunması ve sürdürülebilirliği konusunda günümüzde karşılaşılan zorlukları anlamaya çalışmaktadır. Dişli, bu hastanelerle bağlantılı somut ve somut olmayan mirası inceleyerek, bunları döngüsel ekonominin bir parçası olarak değerlendirmekte ve kaynakların döngüsel kullanımını teşvik ettikleri için günümüzde sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunan mimari örnekler olarak görülebileceklerini belirtmektedir. Dişli ayrıca, bu binalara ait inşaat teknikleri gibi Geleneksel Bilgi Sistemlerinin (TKS) nasıl korunabileceği konusuna da değinir. Bu tarihi binaların inşaat teknikleri, su yönetim sistemleri, havalandırma, aydınlatma, ısıtma ve soğutma gibi birçok farklı yönünü analiz ederek, Anadolu'daki birçok Osmanlı ve Selçuklu Dönemi hastanesi için daha sürdürülebilir ve çevre dostu uyarlanabilir yeniden kullanım çözümleri bulabileceğimize inancını ifade eder.

Erken modern dönem Osmanlı toplumunda şifalı suların, sağlıklı havanın ve terapötik peyzajların taşıdığı önem, Miri Shefer-Mossensohn'un "Evliya Çelebi'nin Suya olan Takıntısı" başlıklı bölümünde vurgulanmaktadır. Shefer-Mossensohn, on yedinci yüzyıl gezgini ve tarihçisi Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı, en önemli Osmanlı edebi eserlerinden biri olan *Seyahatnâm*e'den yola çıkarak, dönemin Osmanlı tıp anlayışının Hipokrat-Galenik humoral teori, peygamber tıbbı ve hidroterapinin kutsal gücüne duyulan inancın bir bileşimi olduğunun altını çizmektedir. Şifalı sulara; hamamlara, çeşitli özellikte nehirlere, göllere ve akarsulara imparatorluğun pek çok bölgesinde rastlamak mümkündü. Bu şifalı sulara ve sağlık veren mekânlara erişim sosyal statü ve cinsiyet gibi faktörlere bağlıydı. Yanlış uygulamalar yarardan çok zarar getirebilmekteydi, ancak Osmanlılar suyun şifasına olan inançları nedeniyle imparatorluğun ünlü şifa mekânlarına uzun yolculuklar yapmaktan çekinmezlerdi. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâm*e'sini sağlık ve şifa perspektifinden ve sağlık için seyahat etmenin performatif eylemseliği üzerinden okumak, Osmanlı dünyasında şifa, mekân, kültür ve din arasındaki kesişim noktalarını anlamamıza önemli katkı sağlamaktadır.

Ceyhun Arslan, "Köşkler ve Hastaneler Arasında: Peyami Safa'nın *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*'nda Eylemlilik, Modernleşme ve İç İçe Geçen Mekânlar" başlıklı makalesinde, Osmanlının son dönemini, moderniteyi, batılılaşmayı ve hastaneyi Geç Osmanlı/Erken Cumhuriyet Dönemi'nin farklı edebi kaynakları aracılığıyla ele almaktadır. Arslan, makalesinde Payami Safa'nın (1899–1961) romanlarına, özellikle yazarın 1930'da yayımlanan *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*'na odaklanmaktadır. Söz konusu romanı ve Safa ile çağdaşlarının diğer edebi eserlerini yakından inceleyen Arslan, romanın ana karakterinin Geç Osmanlı/Erken Cumhuriyet İstanbulu'nun hızla değişen kültürel manzarasında, gelenek ve modernitenin mekânları arasında net bir bölünme oluşturma mücadelesini ve nihai başarısızlığını analiz eder. Hikâye, seçkin bir Osmanlı ailesinin geleneksel ahşap konağı ile tüberkülozdan mustarip fakir çocukları tedavi eden modern, temiz, antiseptik bir hastane koğuşu mekânlarında geçmektedir. Bu iki alan arasında gidip gelen Safa, okuyucuya başlangıçta birbirinden tamamen farklı iki dünya olarak sunulan çevrelerin manzalararını, kokularını, seslerini ve hatta tatlarını sunar: "hasta" Osmanlı geçmişiyle özdeşleşen zarif eski ahşap konak ve "sağlıklı" modern Cumhuriyet Dönemi'ni simgeleyen, sade, steril ama yabancılaştırıcı hastane mekânları. Ana karakterin fiziksel ve zihinsel sağlığı bozuldukça, gelenek ve modernite arasındaki ayrım da bulanıklaşmakta ve Türkiye tarihinin bu dönüştürücü döneminin karmaşıklıkları ile çelişkileri daha belirgin ve ayrıştırması güç bir hale gelmektedir. Arslan, Safa'nın hasta ve hekimlerin bedenleri, nesneler ve iyileşmenin gerçekleştiği mekânlar (ev ve hastane gibi) için kullandığı zengin duyusal betimlemeler ve metaforlar aracılığıyla okuru yönlendirir. *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*'nu tıbbi ve sağlık beşeri bilimleri ile duyusal çalışmalar perspektifinden incelemek, bu romanın yorumlanmasını nasıl zenginleştirebileceğini ve dönüştürebileceğini ortaya koymaktadır.

Edebiyat dünyasından somut dünyaya geçişte, Fatih Artvinli'nin kaleme aldığı bir sonraki bölüm "Heybeliada Sanatoryumu: Tarih, Hafıza ve Miras," Marmara Denizi'nde bulunan ve çeşitli film ve edebi eserlere konu olan bir şifa merkezi olan Heybeliada Sanatoryumu'nu mercek altına almaktadır. Burası, 1924 yılında İstanbul kıyılarının hemen açığındaki Heybeliada'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurduğu ilk sanatoryumdu. Artvinli, hasta anıları, doktor raporları, ada sakinlerinin kolektif hafızaları ve binanın kendisi aracılığıyla, bu şifa mekânının kuruluşundan günümüze uzanan yükseliş ve düşüş hikâyesine dair lirik bir anlatı sunmaktadır. Sanatoryumların kısa bir tarihçesiyle birlikte, bu tür sağlık mimarisinin on dokuzuncu yüzyılda dünyanın birçok yerinde ortaya çıkış nedenleri de ele alınmaktadır. Heybeliada Sanatoryumu, tüberküloz gibi bulaşıcı hastalıkları tedavi etmek amacıyla İstanbul'dan feribotla kısa bir mesafedeki Prens Adaları'nda kurulan üç kurumdan biriydi. Başlangıçta ormanlar ve deniz esintisiyle çevrili terapötik peyzajlara sahip ahşap konaklarda hizmet veren Prens Adaları sanatoryumları, hastalık, tecrit ve sürgün mekânları olarak görülse de, aynı zamanda kentsel İstanbul'un stresinden ve sağlıksız koşullarından kaçış için bir sığınak işlevi de görmekteydi. Heybeliada Sanatoryumu'ndaki hastalar, Galen temelli humoral tıbba dayanan birçok uygulamayı içeren katı bir sağlık rutininden faydalanıyordu. Diğer yandan, tüberkülozun tedavisinde antibiyotiklerin keşfi gibi tıbbi gelişmeler, sanatoryum mimarisinin modasını geçirmiş ve işlevsiz hale getirmiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki eski sanatoryumların birçoğu kaplıca veya otel olarak yeniden işlevlendirilerek mimari özellikleri kısmen korunmuş olsa da, 2005 yılında kapatılan Heybeliada Sanatoryumu bu kadar şanslı olamamıştır. Günümüzde, bir asrı aşan geçmişiyle Türkiye'nin sağlık mirasının bu önemli örneği, ne yazık ki belirsiz bir geleceğe sahip terk edilmiş bir harabe konumundadır.

"Ülkenin Geleceği İçin: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Çocuk Kitapları, Süreli Yayınlar ve Efemerada Çocuk Sağlığı" başlıklı makalede Ilgım Veryeri Alaca, Esra Becan ve Yücel Yanıkdağ, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin en genç vatandaşları olan çocukların sağlık ve refah düzeyini iyileştirmek üzere başlatılan ulusal kampanyayı detaylı bir şekilde incelemektedir. Yazarlar, devletin genç nesiller ve

ebeveynler arasında sağlıklı alışkanlıkları teşvik etmek amacıyla kullandığı siyasi ve kültürel söylemleri analiz ederken, çoğu zaman kanıt olarak göz ardı edilen çeşitli görsel kaynaklardan yararlanmaktadır. Posta pulları, reklamlar, takvimler, ambalajlar ve çocuk kitapları için yapılan illüstrasyonların didaktik, ikonografik ve estetik yönleri, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu) gibi devlet kurumlarının arşiv kayıtlarıyla desteklenerek incelenmektedir. Görsel tıp ve sağlık beşeri bilimleri alanında yaygın olarak kullanılan görsel düşünme stratejileri (VTS) sayesinde, çoğunlukla efemera olarak sınıflandırılan maddi kültür unsurları daha dikkatli ve uzun süreli analizlere tabi tutulmakta ve destekleyici kanıtlar olarak kullanılmaktadır. Yazarlar tarafından, görsel kaynaklarda sıklıkla "hasta adam" olarak temsil edilen Osmanlı geçmişi ile Türkiye'nin sağlıklı genç vatandaşları olan çocuk imgeleri arasındaki karşıtlığın, özellikle dönemin posta pullarında belirgin şekilde öne çıktığı vurgulanır. Devlet, kahvehanelerden dişçi muayenehanelerine ve okul spor salonlarına kadar çeşitli mekânlarda, yurttaşların ulusun refahına katkıda bulunmalarını sağlayacak davranış biçimlerini şekillendirmeye çalışmıştır. Bu bölümde ayrıca, hemşirelerin, kadın doktorların, meleğe benzeyen bebekler ve annelerinin rolünü yücelten cinsiyetlendirilmiş ve pronatalist görsel imgeler ile dönemin reklamları da mercek altına alınmaktadır. Bölümde yer alan birçok pul, çocuk kitabı ve efemera örneği, yazar Ilgım Veryeri Alaca'nın özel koleksiyonuna ait olup bu çalışmada ilk kez yayımlanmaktadır.

Bu kitabın son bölümü olan "Yirminci Yüzyılın Başlarında İstanbul'da Amerikan Sağlık Mimarisi: Amerikan Hastanesi, Amerikan Kız Koleji Tıp Okulu ve Amiral Bristol Hemşirelik Okulu Hemşire Evi"nde, Uğurgül Tunç ve Lucienne Thys-Şenocak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden ilk yirmi yılda İstanbul'da Amerikalı hayırseverler tarafından inşa ettirilen üç farklı sağlık mimarisi projesini analiz etmektedir. Yazarlar öncelikle, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında Türkiye'deki Amerikan topluluğu tarafından gerçekleştirilen sağlık yapılarına ilişkin tarihsel arka planı sunmaktadır. Araştırmada, inşaat kayıtları, mali raporlar, tarihi fotoğraflar, bina planları, anılar ve sözlü tarih çalışmaları dahil olmak üzere ulusal ve uluslararası arşivlerden elde edilen çeşitli birincil kaynaklar kullanılmıştır. Bölümde ilk olarak, Amerikan Kız Koleji'nin (günümüzde Robert Kolej) Arnavutköy kampüsünde kadınlar için planlanan tıp fakültesi projesi incelenmekte, ardından İstanbul'daki Amerikan Hastanesi'nin farklı lokasyonları ve mimari planları ele alınmaktadır. Nihayetinde hastane, 1939 yılında W. Stuart Thompson tarafından Nişantaşı'nda modernist bir tasarımla inşa edilmiştir. Bölümün önemli bir kısmı, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Birleşik Krallık, Kuzey Amerika ve Avrupa'da ortaya çıkan ve hemşirelere çalıştıkları yerden ayrı olarak konaklama, eğitim ve dinlenme alanları sağlamayı amaçlayan "Hemşire Evi" mimari tipolojisinin gelişimine ayrılmıştır. 1949 yılında tanınmış modernist Türk mimar Sedad Hakkı Eldem tarafından inşa edilen İstanbul'daki Amiral Bristol Hemşirelik Okulu ve Hemşire Evi, bu mimari tipolojinin ilginç örneklerinden biri olmakla beraber, Eldem'in repertuvarında az bilinen bir örnektir. Tunç ve Thys-Şenocak, daha önce yayımlanmamış bina planları ve kayıtlarından yararlanarak söz konusu üç Amerikan projesini detaylıca analiz ederken, emek uygulamaları, toplumsal cinsiyet algıları, tıp mesleğinin hiyerarşik yapısı ve diğer politik-ekonomik güçlerin bu dönemin sağlık mimarisinin şekillenmesine nasıl katkıda bulunduğunu vurgulamaktadır.